

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
« MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ »**

Əlyazması hüququnda

Vəlizadə Təbriz Rəfail oğlu

**«NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ ƏRAZİ-İSTEHSAL
POTENSİALI VƏ ONUN EKOLOJİ-IQTİSADI QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ»**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı: 060510 –Ekologiya

İxtisasın şifri və adı: Ətraf mühitin mühafizə metodları və bərpası

Elmi rəhbər:

c.e.n. dos. Həsənov R.Ş.

Magistr proqramının rəhbəri:

f.r.e.n.dos.Novruzova F.M.

Kafedra müdiri:

c.e.n.prof. Mehdiyeva V.Z.

BAKİ - 2019

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ.....	3
FƏSİL I. NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ TƏBİİ ŞƏRAİTİ VƏ TƏBİİ EHTİYATLARI İSTEHSAL AMİLLƏRİNİN ƏSASIDIR.....	6
1.1.Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii şəraiti və iqlim ehtiyatları.....	6
1.2.Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii ehtiyatları.....	9
1.3.Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi istehsal potensialının əsas istiqamətləri.....	13
1.4.Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi istehsal problemlərinin nəzəri metodoloji əsasları.....	16
1.5.Naxçıvan Muxtar Respublikasının su və hidroenerji ehtiyatları.....	23
1.6.Naxçıvan Muxtar Respublikasının torpaq və meşə ehtiyatları.....	29
FƏSİL II. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İNKİŞAFINDA NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ MİNERAL EHTİYATLARININ REGIONAL İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİ.....	34
2.1. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi istehsal sahələrinin iqtisadi səmərəliliyinin ekoloji təhlili.....	34
2.2. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yerli təbii ehtiyatlardan istifadənin inkişaf dinamikası.....	38
2.3. Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii iqtisadi potensialının ekoloji qiymətləndirilməsi.....	46
2.4.Naxçıvan Muxtar Respublikasının yeyinti, kənd təsərrüfatı emalı sənayesi və turizm ehtiyatlarının təbii-iqtisadi potensialının ekoloji qiymətləndirilməsi.....	51
2.5. Naxçıvan Muxtar Respublikasında əmək ehtiyatlarının dinamikası.....	56
FƏSİL III. NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ ƏRAZİ İSTEHSAL POTENSİALININ SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ.....	62
3.1.Naxçıvan Muxtar Respublikasının kənd təsərrüfatının	

ərazi istehsal potensialının aqroekoloji qiymətləndirilməsi.....	62
3.2.Naxçıvan Muxtar Respublikası inzibati ərazi bölğüsünün ekoloji dominantlığının iqtisadi qiymətləndirilməsi.....	67
3.3.Naxçıvan Muxtar Respublikasının bazar iqtisadiyyatı şəraitində ərazi istehsal potensialından səmərəli istifadənin əsas istiqamətləri.....	73
3.4.Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi potensialı və xarici iqtisadi əlaqələri.....	77
NƏTİCƏ.....	82
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....	84

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. İnkişaf etməkdə olan region ölkələrində bir qayda olaraq, ərazi istehsal potensialından səmərəli istifadə etmək üçün dövlətin maliyyə, təbii iqtisadi potensialını tədqiq etməklə, regionların sosial-iqtisad inkişafını müəyyən edən, sosial ədalətin təmin edilməsinin ən mühüm amili hesab olunur.

Bu səbəbdən 2000-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq, inkişaf etmiş həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ərazi istehsal potensialından səmərəli istifadə edilməsi sahəsində zəngin təcrübə toplanmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində demokratik inkişaf yolu ilə irəliləməkdə olan Azərbaycan Respublikasında xüsusi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi istehsal potensialı ilə digər regionlar arasında onların imkanları ilə uyğun gəlməyən kəskin inkişaf fərqlərinin olmasıdır. Bu fərqlərin aradan qaldırılması üçün Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi istehsal potensialının iqtisadi-ekoloji qiymətləndirilməsi sahəsində hər tərəfli və geniş miqyaslı elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına ehtiyac vardır. Buna görə də Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi istehsal potensialının ekoloji-iqtisadi qiymətləndirilməsi, həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə bazar iqtisadiyyatına keçidin dünya təcrübəsi göstərir ki, keçid dövründə böhrandan sonra əvvəlcə ticarət aktivləşir, bazar iqtisadiyyatının inkişafı üçün mühüm olan ərazi istehsal potensialının təmərküzləşməsi prosesi gedir, sonda isə iqtisadi-siyasi islahatlar yolu ilə idarəçilik mexanizminin tənzimlənməsi və sabitləşməsi prosesi baş verir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində 2010-cu ildən başlayan iqtisadi sabitləşmə, iqtisadi artımın başlanğıc mərhələsi olmaqla, bazar iqtisadi münasibətlərinə keçidin davam etməsini təmin edir. Milli iqtisadiyyatda xüsusi çəkiyə malik olan, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi istehsal potensialının ekoloji-iqtisadi qiymətləndirilməsi magistr dissertasiya işi blokada şəraitində olan regional amillərinin təsirlərini dərinlənən elmi-tədqiqat işlərinin aparılması ola bilər.

Seçilmiş mövzu üzrə «Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi-istehsal potensialı və onun ekoloji-iqtisadi qiymətləndirilməsi» tədqiqat işinin aparılması imkan verir ki, regionun mövcud təbii ehtiyat potensialından səmərəli istifadə etməklə, ərazi istehsal potensialının inkişafını şərtləndirən amillər öyrənilib, nəzərə alınsın.

Tədqiqatın məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii şəraiti və təbii ehtiyatları istehsal amillərinin əsasıdır;
- Naxçıvan MR-nın təbii şəraiti, iqlim ehtiyatları, torpaq və meşə ehtiyatlarının tədqiqi;
- Naxçıvan MR-nın ərazi istehsal potensialının əsas istiqamətləri;
- Naxçıvan MR-nın ərazi istehsal problemlərinin nəzəri metodoloji əsasları;
- Naxçıvan MR-nın su və hidroenerji ehtiyatları;

- Naxçıvan MR-nın mineral ehtiyatlarının regional iqtisadi səmərəliliyi;
- Naxçıvan MR-nın ərazi istehsal sahələrinin iqtisadi səmərəliliyinin ekoloji təhlili;
- Naxçıvan MR-nın yerli təbii ehtiyatlardan istifadənin inkişaf dinamikası;
- Naxçıvan MR-nın təbii-iqtisadi potensialının ekoloji qiymətləndirilməsi;
- Naxçıvan MR-nın yeyinti, kənd təsərrüfatı emalı sənayesi və turizm ehtiyatlarının iqtisadi potensialının ekoloji qiymətləndirilməsi;
- Naxçıvan MR-da əmək ehtiyatlarının dinamikası;
- Naxçıvan MR-nın ərazi istehsal potensialının səmərəli təşkili;
- Naxçıvan MR-nın kənd təsərrüfatının ərazi istehsal potensialının aqroekoloji qiymətləndirilməsi;
- Naxçıvan MR-sı inzibati ərazi bölgüsünün ekoloji dominantlığının iqtisadi qiymətləndirilməsi;
- Naxçıvan MR-nın bazar iqtisadiyyatı şəraitində ərazi istehsal potensialından səmərəli istifadənin əsas istiqamətləri;
- Naxçıvan MR-nın iqtisadi potensialı və xarici iqtisadi əlaqələri;

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənmə metodları. Disertasiya işinin yerinə yetirilməsində Azərbaycan Respublikasının müstəqillik dövründə dövlət səviyyəsində qəbul edilən proqramlar, islahat mexanizmləri, müvafiq qanunverici və hüquqi normativ aktlar, mövzu ilə əlaqəli olan iqtisadi-coğrafi ədəbiyyatlar və digər elmi nəşrlər, həmçinin Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin və Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistikası Komitəsinin iqtisadi göstəricilərindən, ayrı-ayrı müəssisələrin ilkin elmi materiallarından və elmi əsərlərdən istifadə edilmişdir.

Qarşıya qoyulan tapşırığın yerinə yetirilməsində aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir:

Müqayisəli-coğrafi metod – bu metodun köməkliyi ilə ərazinin relyefi, yeraltı və yerüstü təbii ehtiyatların yayılma arealı, torpaq və meşə ehtiyatının tədqiqi, bitkilərin istilik və rütubət ehtiyatını tədqiq edir.

Riyazi-statistika metod - iqlim dəyişmələrini, ətraf mühitin temperaturunu, rütubət çatışmamazlığı parametrlərini, hündürlükdən asılı olaraq torpaq ehtiyatlarını, bitki örtüyünün yayılmasını, iqlim tendensiyasını, həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının dağlıq ərazilərində təbii dağıdıcı hadisələrin yaratdığı ekoloji problemləri tədqiq edir.

Fiziki-kimyəvi metod - ərazinin strukturu, torpaqları, mineral ehtiyatların kimyəvi tərkibi və quruluşu, dağıdıcı təbiət hadisələrinin fiziki-kimyəvi və bioloji proseslərə təsirini müəyyən edir.

Birbaşa hesablama metodu - əhalinin müalicə xərclərini, kənd təsərrüfatı bitkilərinin və heyvandarlığın məhsuldarlığına dəyən zərəri, əsas fondların xidmət müddətini və ətraf mühidə antropogen çirklənmələri tədqiq edir.

Analitik metod – canlı aləmin səviyyə göstəriciləri və ətraf mühitin çirklənmə səviyyəsi arasında qarşılıqlı əlaqənin riyazi asılılığını tədqiq edir.

Emprik üsul – Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində zərərvericilərin təsir amillərinin (müharibə amillərinin) qanunauyğunlaşdırılması prinsipinə əsaslanır.

Müqayisəli qiymətləndirmə (bonitirovka) metodu - bu metod torpaqşünaslıqda xüsusi elmi-praktiki istiqamət olan torpaqların bonitirovkası və aqroekoloji rayonlaşma zamanı istifadə olunur. Bu metod əsasında torpaqların daxili diaqnostik göstəriciləri (humus, azot, fosfor, kalium, udulmuş əsasların cəmi və s.) əsasında onların müqayisəli qiymətləri - bonitet balları tapılır.

Modelləşdirmə metodu - bu metod torpaqda baş verən proses və rejimləri modelləşdirməyə imkan verir. Bu metod əsasında ayrı-ayrı torpaqların torpaq-ekoloji göstəriciləri əsasında onların ekoloji modelləri qurulur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi – Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii şəraiti, iqlim ehtiyatları, meşə-torpaq ehtiyatlarının, kənd təsərrüfatı bitkilərinin çeşidinə görə məhsuldarlıq qabiliyyəti, su və hidroenerji ehtiyatları tərəfimizdən təhlil edilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının torpaq ehtiyatlarının iqtisad-ekoloji xüsusiyyətləri təhlil edilmiş, ərazi istehsal potensialının əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş və istehsal proseslərinin nəzəri metodoloji əsasları tədqiq edilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi istehsal sahələrinin iqtisadi-ekoloji təhlili, yerli təbii ehtiyatlardan istifadənin inkişaf dinamikası, Muxtar Respublikanın təbii potensialının iqtisadi-ekoloji qiymətləndirilməsi, yeyinti, kənd təsərrüfatı emalı sənayesi, turizm və əmək ehtiyatlarının dinamikası, Naxçıvan Muxtar Respublikasının DSK-nin verdiyi məlumatlar əsasında tərəfimizdən təhlil edilərək Muxtar Respublikasının ərazi-istehsal potensialı müəyyənləşdirilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsi, o cümlədən inzibati rayonlar üzrə bitkiçilik məhsullarının istehsalını və Muxtar Respublika ərazisinin landşaft tipoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisi ilk dəfə olaraq tərəfimizdən 6 aqroekoloji rayona bölünmüşdür.

İşin təcrübi əhəmiyyəti – yeni iqtisadi siyasətdə bazar iqtisadiyyatı şəraitində təbii ki, elmi yeniliklər cəmiyyətə böyük fayda verir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının torpaq, mineral ehtiyatlarının tədqiqi əhalinin ümumi güzəranının yaxşılaşmasına şərait yaradır. Tərəfimizdən yerinə yetirilən «Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi-istehsal potensialı və onun ekoloji-iqtisadi qiymətləndirilməsi» tədqiqat işindən torpaqların məhsuldarlıq qabiliyyətinin, mineral ehtiyatlardan səmərəli istifadə, əhalinin kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin edilməsində, yüngül və yeyinti sənayesinin inkişafı məqsədi ilə istifadə edilə bilər.

İşin strukturu. Tədqiqat işinin həcmi, Giriş, 3 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısı hissələrindən ibarətdir. Fəsillərin daxilində tədqiqat materialları məntiqi ardıcılıqla qruplaşdırılmışdır.

FƏSİL I

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ TƏBİİ ŞƏRAİTİ VƏ TƏBİİ EHTİYATLARI İSTEHSAL AMİLLƏRİNİN ƏSASIDIR

1.1. Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii şəraiti və iqlim ehtiyatları

Naxçıvan Muxtar Respublikası Kiçik Qafqazın cənub-qərb hissəsində Araz çayının sol sahilində $39^{\circ} 20'$ şimal en dairəsi ilə $45^{\circ} 30'$ şərq uzunluğu arasında yerləşir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi 5502.75 km^2 , orta hündürlüyü dəniz səviyyəsindən 880 m-dir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası şimaldan və şimal-şərqdən 189 km məsafədə Ermənistan Respublikası ilə, cənubdan və cənub-qərbdən isə 163 km məsafədə İran İslam Respublikası ilə, 11 km məsafədə isə Türkiyə Respublikası ilə həmsərhəddir.

Ərazi relyefinin əsas hissəsi dağlıq, çox az bir hissəsini çökəkliklər təşkil edir. Respublikanın dağlıq ərazisi okean səviyyəsindən 1000 metrədən 3900 metrə qədər hündürlüyü əhatə edir.

Düzənliklə ortadağlıq arasında yerləşən alçaqdağlıq ərazi Muxtar Respublikanın mərkəzi hissəsində geniş sahəni tutur. Orta dağlıq qurşaqlarda ərazinin dəniz səviyyəsindən hündürlüyü 1200-1300 metrədən 2000-3000 metrə qədər hündürlükləri əhatə edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində əsas üstünlük təşkil edən iki dağ silsiləsi mövcuddur. Onlardan birincisi və ən əsası Zəngəzur dağlıq ərazisi, digəri isə Dərələyəz silsiləsidir. Orta hündürlüyü 3200 metrə çatan Zəngəzur silsiləsi Kiçik Qafqazın ən hündür dağ silsiləsidir. Onun dəniz səviyyəsindən ən hündür zirvəsi olan Qapıcıq (3906m) eyni zamanda Kiçik Qafqazın Azərbaycan Respublikası ərazisində dəniz səviyyəsindən ən yüksək zirvəsidir. Zəngəzur silsiləsi həm də Kiçik Qafqazın böyük silsilələrindən biri olmaqla Naxçıvan Muxtar Respublika ilə Ermənistan Respublikası arasında təbii sərhəd funksiyasını yerinə yetirir.

Dərələz silsiləsi Naxçıvan Muxtar Respublikasının şimal-şərq hissəsini əhatə edir və Ermənistan Respublikası ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında sərhəd boyunca uzanır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi böyük olmasada onun relyefi çox mürəkkəbdir və dəniz səviyyəsindən 500-600 metrədən yüksək olan Arazboyu düzənlikdən başlayaraq 3500-3900 metrə qədər yüksəlir. Arazboyu düzənlik ümumi ərazinin 32,8%-ni təşkil edərək Dərələz və Zəngəzur dağlarının Araz çayına uzanan qolları vasitəsi ilə Sədərək, Şərur, Böyükdüz, Naxçıvan, Ordubad düzənliklərini əmələ gətirmişdir ki, bunların müxtəlif torpaqları kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ərazinin yerdə qalan 67,2%-i dağlıq və dağətəyi zonadır. Naxçıvan Muxtar Respublikası kəskin kontinental iqlimə malik tipik dağlıq ərazi sayılır [12].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqlim ehtiyatları özünün kəskin kontinental iqlimi ilə Azərbaycan Respublikasının digər fiziki-coğrafi vilayətlərindən fərqlənir. Ərazidə iqlim yaradan əsas amillər: Günəş radiasiyası, atmosfer dövrəni, relyefin müxtəlifliyidir.

Ə.M.Şıxlinski Naxçıvan Muxtar Respublika ərazisində 5 iqlim tipi ayırır:

1.Yayı quraq və isti, qışı soyuq keçən yarım səhra və çöl iqlimi. Bu iqlim tipi təxminən dəniz səviyyəsindən 1100 metr yüksəkliyə qədər olan sahələri əhatə edir. Sərt və qarlı qışı ilə seçilir.

2.Yayı quraq və isti keçən soyuq iqlim. Bu iqlim tipi ərazidə təxminən dəniz səviyyəsindən 1100-1600 metr hündürlüklər arasında yerləşən sahələri əhatə etməklə 1-ci tipdən yağıntıların çoxluğu və temperaturun aşağı olması ilə fərqlənir.

3.Yayı quraq və sərin keçən soyuq iqlim tipi ərazinin dağlıq zonalarında dəniz səviyyəsindən təxminən 1600-2600 metrə qədər yüksəkliyi olan sahələrdə mövcuddur.

4.Yayı quraq və çox sərin keçən soyuq iqlim tipi yüksək dağlıq zonada Zəngəzur silsiləsinin dəniz səviyyəsində 2600-3200 metr yüksəkliyə qədər olan sahələrini tutur (Dəmirli dağdan Soyun dağa qədər). Bu ərazi Naxçıvan Muxtar Respublikasında yağıntıların maksimum müşahidə edildiyi ərazilər hesab edilir.

5. Dağlıq tundra iqlim tipi Naxçıvan Muxtar Respublikasında ancaq Qapıcıq zirvəsi (3905,2m) ətrafında yayılmışdır. Bu iqlim tipi dəniz səviyyəsindən 3200-3900 metr hündürlükləri əhatə edir. Ərazidə qış və yayın soyuq olması, yağıntıların bundan əvvəlki zonaya nisbətən azalması ilə səciyyələnir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi Azərbaycan Respublikası ərazisində ən günəşli sahədir. Muxtar Respublikanın düzənlik rayonlarında 2800-2700, orta dağlıq ərazilərdə 2600-2500, yüksək dağlıq ərazilərdə isə 2400-2000 saat günəşli dövr müşahidə edilir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında ümumi Günəş radiasiyasının illik miqdarı 145-160 kkal/ sm² arasında dəyişir. Belə göstəriciyə Azərbaycan Respublikasının heç bir ərazisində rast gəlmək mümkün deyil. Ərazinin Arazboyu düzənliyi ilə Orta dağlıq zonası il ərzində ümumi radiasiya şəklində Günəşdən 145-160 kkal/sm² istilik enerjisi alır. Yüksək dağlıq zonada ümumi radiasiyanın miqdarı 150-160 kkal/sm² təşkil edir ki, bu da bütün Azərbaycan Respublikası üzrə maksimum qiymət hesab olunur [5].

Naxçıvan Muxtar Respublikasında ümumi radiasiyanın illik gedişinin maksimum qiyməti iyun-iyul, minimum qiyməti isə dekabr ayında müşahidə edilir. Radiasiyanın maksimum qiyməti yayda müşahidə edilir və onun miqdarı Azərbaycan Respublikasının qalan rayonlarından artıqdır.

Məlum olduğu kimi havanın temperaturu iqlim ehtiyatlarında istilik ehtiyatlarının əsas göstəricisi hesab olunur. Orta sutkalıq temperaturun 0-5°C-dək müşahidə edilən keçid vaxtdı kənd təsərrüfatı bitkilərində vegetasiya dövrünün başlanma və qurtarması ilə eyni vaxtda təsadüf edir.

Səth örtüyü temperatur cəminin paylanması böyük təsir göstərir. Azərbaycan Respublikası ərazisinin dəniz səviyyəsindən 800 metr hündürlüyə qədər olan hissəsində fəal temperatur cəmi hər yerdə 3000°C-yə bərabərdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında isə bu göstərici 4700°C-yə çatır. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində orta fəal temperatur cəmi göstəricisi dəniz səviyyəsindən 800 metr hündürlükdə 4700°C, 1200 metr hündürlükdə 3960°C, 1600 metr hündürlükdə 2340°C, 2000 metr hündürlükdə 1710°C, 2400 metr hündürlükdə isə 1130°C dərəcə təşkil edir [5].

Apardığımız tədqiqat işində Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində fəal temperatur cəmi ($\sum t > 0^\circ, 5^\circ, 10^\circ \text{ və } 15^\circ$), kəmiyyətlərinin hər 100 metr hündürlükdən bir azalması qradientləri hesablanmışdır. Məlum olmuşdur ki, 0°-də 135°C, 5°-də 135°C, 10°-də 125°C, 15°-də isə 170°C müəyyən olunmuşdur. Fəal temperaturun 5°C-dən keçid vaxtı bir sıra bitkilərin inkişafını təmin etməklə yazda vegetasiya dövrünün başlanması, payızda isə bu dövrün qurtarmasını, 10°C-dən yuxarı fəal temperatur cəminin keçid vaxtı yazda istilik sevən bitkilərin əkilməsinə, payızda isə vegetasiya dövrünün qurtarmasını fəal temperatur cəminin 15°C-dən yuxarı keçid dövrü isə istilik sevən bitkilərin aktiv vegetasiya dövrünün başlanması və qurtarmasını göstərir. Naxçıvan Muxtar Respublika ərazisində düzənliklərlə yüksək dağlıq rayonlar arasında keçid vaxtlarının fərqi 170-180 gün təşkil edir. Arazboyu düzənlik rayonunun uzun keçid dövrünə malik olması bu sahədə istilik sevən və uzun vegetasiya dövrünə malik olan bitkilərin yetişdirilməsi şəraitini yaradır. Bundan başqa Arazboyu düzənlik ərazilərində bir sıra bitkilərdən ildə 2-3 dəfə məhsul götürülməsi üçün şəraitin olduğunu göstərir.

Arazboyu düzənlik rayonunda müşahidə edilən 10°C-dən yuxarı fəal temperaut cəmi Azərbaycan Respublikası üzrə maksimum göstəricilərdən biri hesab olunur. Burada müşahidə edilən 5000-4200°C fəal temperatur cəmi daha çox istilik sevən bitkilərin tələbatından xeyli artıqdır. Orta dağlıq zonada bu göstərici 4000-4200°C olmaqla dəniz səviyyəsindən 3400-3500 metr hündürlüyə qədər 10°C-dən yuxarı fəal temperatur cəmi müşahidə olunur. Dağlıq rayonlarda gözlənilən mütləq minimum temperatur Arazboyu düzənliklərdə müşahidə olunur ki, buda ərazidə gedən şiddətli radiasiya soyuması və soyuq havanın dağ yamaclarından düzənliklərə çıxması ilə izah olunur [23].

Mürəkkəb relyef quruluşuna malik olan Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində ərazi üzrə yağıntıların paylanması müxtəlifdir. Bir qayda olaraq, ilin bütün dövrlərində yağıntıların yüksəkliyə doğru artması müşahidə olunur. İlin soyuq dövründə ən az yağıntı Arazboyu düzənlikdə müşahidə olunur. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində il ərzində ən az yağıntı yay dövründə qeydə alınır. Bu dövrdə (yay) yağıntıların miqdarı düzənlik sahələrdə 20-25 mm, orta dağlıq ərazilərdə 60-80 mm, dəniz səviyyəsindən 2600-2800 metr yüksəkliklərdə isə yağıntıların miqdarı 100-110 mm-ə çatır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütün əraziləri üzrə maksimum yağıntı yaz aylarında (may ayında) müşahidə olunur. Soyuq dövrdə yağıntılar əsasən qar şəklində düşür.

Vegetasiya dövrünün ayrı-ayrı mərhələlərində yağıntıların miqdarının təyini və bu yağıntıların bitkilərin rütubətə olan tələbatını nə dərəcədə ödədiyini müəyyənləşdirilməsinin böyük təsərrüfat əhəmiyyəti vardır. Düzənlik zona ilə dağlıq zona ərazilərində fəal temperatur cəmindən asılı olaraq bitkilərin suya olan tələbatı fərqləndirilir. Bitkilərin vegetasiya dövrünün başladığı mart-aprel

aylarında torpaqda kifayət qədər rütubət ehtiyatı olur ki, buda bitkilərin rütubətlə təmin edilməsində böyük rol oynayır [23].

1.2.Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii ehtiyatları

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində müxtəlif zəngin təbii-xammal ehtiyatları mövcuddur. Belə ki, burada böyük miqdarda daş duz, molibden və polimetal filizləri, dolomit, mərmər, travertin, və s. kimi tikinti materialları, həmçinin badamlı, sirab, vayxır kimi 200-dən çox mineral su ehtiyatları vardır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii sərvətlərinin təmayülünə və təsərrüfat əhəmiyyətinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

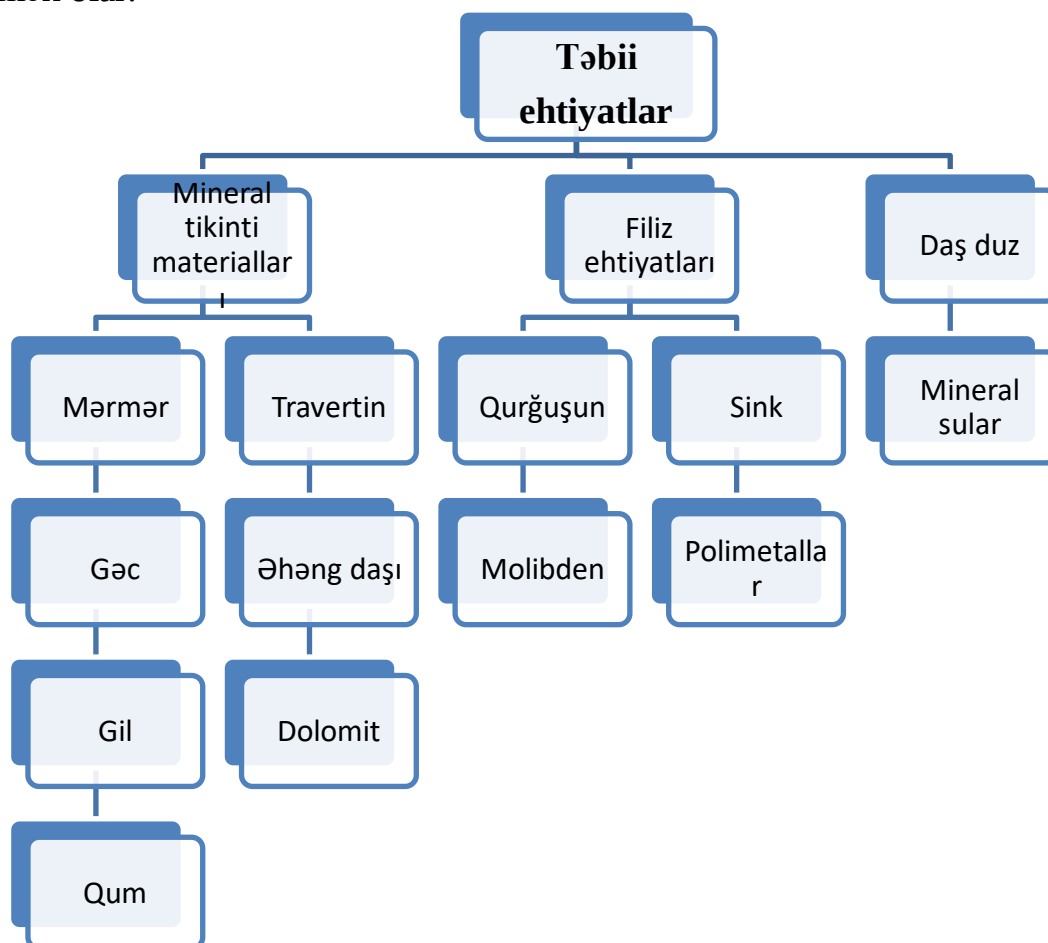
1.Kimya sənayesində istifadə edilən xammallar (Naxçıvan, Nehrəm duz və qismən Nehrəm dolomit mədənləri, Culfa mərgümüş xammalı);

2.Əlvan metallurgiya xammalı (Gümüşlü sink-qurğuşun, Ağdərə polimetal, Praqaçay molibden, Qapıcıq mis-molibden, Mistağ mis mədənləri, Perbaşı, Munundərə sikkə əhəmiyyətli qiymətli metal yataqları və s.);

3.Tikinti materialları xammalı (gips, kərpic-keramik, Şaxtaxtı travertin mədənləri və s.);

4.Müalicə və balneoroloji mineral bulaqlar (Badamlı, Sirab, Vayxır, Qızıl vəng, Batabat və s.) [30].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii sərvətlərinin quruluşunu şəkil-sxem 1-də görmək olar.

Şəkil-sxem 1. Naxçıvan MR-nın təbii ehtiyatlarının quruluş sxemi

Naxçıvan və Nehrəm duz mədənləri Arazsahili düzənliyində Süst, Cəhri, ŞıxMahmud kəndləri arasında dəmir və şosse yollarına yaxın Naxçıvan şəhərindən 10-12 km məsafədə yerləşir. Bu ərazilərdə duz ehtiyatları 1 milyard tona yaxındır. Laboratoriya tədqiqatları göstərir ki, keyfiyyət göstəricisinə görə Naxçıvan və Nehrəm duzu, kalsium sodası, natrium-sulfat, natrium-xlor, kaustik soda və s. kimi məhsullar alınmasında qiymətli xammal olmaqda respublikanın bir sıra müəssisələrinin xüsusi ilə sintetik kauçuk, superfosfat, kimya kombinatı, gön dəri zavodu və yeyinti sənayesinin istehsalında mühüm rol oynayır.

1945-1950-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında aşkar edilən Nehrəm dolomit yataqlarının təsdiq edilmiş təbii ehtiyatı 450 milyon tondur ki, bununda 50-60%-dən çoxu sənaye əhəmiyyətlidir. Magistral, dəmir və şosse yollarında yerləşən bu yataqların iqtisadi cəhətdən əlverişli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun ehtiyatı Yerın səthinə yaxındır və açıq üsulla istismar edilir. Nehrəm dolomit metal oksidi qətran, əhəng, oda davamlı məhsullar, beton qarışığı, çınqıl alınması üçün keyfiyyətli xammaldır [22].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Mehri-Ordubad bölgəsi əlvan və digər metallarla zəngindir. Burada qurğuşun, sink, molibden, mis-molibden və bir sıra yüksək keyfiyyətli təbii ehtiyatlarına görə Naxçıvanın mineral ehtiyatlarına xarici ölkələr də maraq göstərir.

Culfa şəhəri yaxınlığındakı gəc, Şahtaxtıda isə gips yataqları tikinti inşaat işlərində yüksək keyfiyyətli xammal kimi istifadə edilir. Bütün bunlardan başqa son dövrlərdə Paraqaçayın yuxarı axınında aşkar edilmiş yüksək keyfiyyətli andaluzit-çini qablar, oda və turşuya davamlı materiallar istehsalında mühüm rol oynaya bilər. Nehrəm kəndin yaxınlığında isə kimya üçün qiymətli xammal hesab edilən qara və göy rəng alınmasında, eləcə də dəri, yun və ipək boyanmasında istifadə olunan malanzerit yatağı aşkar edilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının çox qiymətli və mühüm əhəmiyyətli sərvətlərindən biri də mineral sulardır. Burada mineral suların 200-dən çox mənbəyi vardır ki, bunlardan 40-ı təbii bulaqlar şəklindədir. Bu sular çox zəngin kimyəvi tərkibə malik olmaqla bir sıra xəstəliklərin müalicəsində və insanların qida məhsulu kimi istifadəsində çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Aşağıdakı cədvəl 1-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının mineral xammal ehtiyatlarının miqdarı ərazi üzrə yayılması təsnifatı verilmişdir (01.01.1995-ci il) [21].

Naxçıvan MR-nın mineral xammal ehtiyatları

Cədvəl 1.

Ehtiyatın adı	Yerləşdiyi yer	Mineral ehtiyatların miqdarı	İstifadəyə verilmə ili
1	2	3	4
Paraqaçay molibden	Ordubad rayonu	53389 ton	1952

1	2	3	4
Gümüşlü sink	Şərur rayonu	2,3 min ton	1908
Qurğuşun	Şərur rayonu	6,6 min ton	
Nehrəm dolomit	Naxçıvan şəhəri	140 mln.ton	1950
Naxçıvan xörək duzu	Naxçıvan şəhəri	111977 min ton	1958
Xörək duzu	Naxçıvan şəhəri	7156 min ton	
Mişardaşı, Tikinti daşı, Üzlük daşlar	Naxçıvan şəhəri	71949 min m ³	
Gips	Culfa rayonu	4318 min m ³	1958
Salam-Məlik əhəng daşı	Ordubad rayonu	143 min m ³	
Şahtaxtı travertin əhəng daşı	Babək rayonu	1404 min m ³	1956
Əznəbürt tufu	Babək rayonu	243 min m ³	1960
Dərəlik turf qumu	Culfa rayonu	2358 min m ³	1960
Naxçıvan qum-çinqıl materialları	Naxçıvan şəhəri	39113 min m ³	1986
Arpaçay qum-çinqıl materialları	Şərur rayonu	10249 min m ³	
Ordubad qum-çinqıl materialları	Ordubad rayonu	3025 min m ³	1959
Akulist qum-çinqıl materialları	Ordubad rayonu	6586 min m ³	
Gənziçay qum-çinqıl materialları	Ordubad rayonu	5320 min m ³	
Naxçıvan kərpic-keramit xammalı	Naxçıvan şəhəri	1599 min m ³	1946
Çəşməbazar aqloporit gili	Naxçıvan şəhəri	3435 min m ³	
Şahtaxtı travertil əhəhgdaşı	Şahtaxtı kəndi	8300 min m ³	1985
Buzqov travertin	Naxçıvan şəhəri	8311 min m ³	1985
Xalaç mərmərləşmiş əhəng daşı	Şərur rayonu	220 min m ³	1985
Kauçuk mərmərləşmiş əhəngdaşı	Şərur rayonu	2299 min m ³	1985
Culfa konqlomeratı	Culfa rayonu	2367 min m ³	1985

Hal-hazırda 500 ha sahədə yerləşən aşağıdakı 4 böyük yataqdan istifadə edilir:

1.Ordubad rayonundan dəmir yolu stansiyasından 63 km şimalda yerləşən Paraqaçay molibden yataqları 1952-ci ildən istifadə edilir;

2.Noroşen stansiyası yaxınlığında yerləşən Gümüşlü polimetal yataqları 1953-cü ildən istifadə edilir. Apardığımız tədqiqat işindən məlum olmuşdur ki, bir sıra mənbələrdə Gümüşlü polimetal yataqlarında 1880-1890-cı illərdə istifadə edilmiş və 1908-ci ildən mədən üsulu ilə filiz istehsalına başlanılmış, 1950-ci ildə isə filiz ehtiyatı aşkar edilərək yenidən mədən təsərrüfatı yaradılmışdır.

3.Mərmər dolomit yataqları. Bu yataqlar təbii ehtiyatlarına görə keçmiş SSRİ-də ən böyük dolomit yataqlarından biri hesab edilirdi. Qeyri filiz yataqları Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütün rayonlarında mövcuddur. Bu yataqlar respublika ərazisində 4061 ha sahəni əhatə edir. Yataqlar arasında ehtiyatların miqdarı, keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinə görə daşduz və tikinti materialları xüsusi yer tutur.

4. Naxçıvan Muxtar Respublikasında üç; Duzdağ, Nehrəm və Sut daşduz yataqları mövcuddur [13].

Hal-hazırda yalnız duzlar yatağından istifadə edilir. Bu yataqlardan istifadə 1958-ci ildən başlanılmışdır. İstehsal olunan daşduz məhsullarından cəmi 30 tona qədər Azərbaycan Respublikasında emal olunur. Bu isə daşduz istehsalının 20%-ni təşkil edir. Qalan isə xarici ölkələrə, əsasən Mərkəzi Asiya dövlətlərinə ixrac edilir. Daşduz yatağı əsasən 2 təbəqədən ibarətdir. Daşduz yatağının üst təbəqəsinin qalınlığı 5-8 metr, alt təbəqəsinin qalınlığı isə 6-9 metrdir. Ümumi ehtiyatın miqdarı geoloji kəşfiyyat idarəsinin qiymətləndirilməsinə görə 1,13 milyard tondur.

Strateji xammal hesab edilən daşduz yataqlarının əlverişli coğrafi mövqeyi, kimyəvi tərkibinin zəngin göstəricilərə malik olması, yataqdan istifadəni iqtisadi cəhətdən çox səmərəli edir. Daşduz qatışıqlardan təmizləndikdən sonra, yeyinti sənayesində istifadə edilməklə bərabər ondan soda, xlorid turşusu, natrium-xlor və başqa sənaye məhsulları alınır. Daşduz dəri sənayesində, metallurgiyada, elektrotexnikada, tibbdə, kənd təsərrüfatında, mineral gübrə istehsalında əsasən azot istehsalında, toxuculuqda boyama işlərində eləcə də xalq təsərrüfatının digər sahələrində sənaye əhəmiyyətli məqsədlər üçün istifadə edilir [26].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi tikinti materialları ilə də zəngindir. Tikinti materialları mədənlərinin nisbətən geniş yayılanları təbii daş, gips, tufdaşı, əhəgdaşı, mərmər, travertin, çınqıl və s. böyük tikinti materialları yataqlarında Buzqorv travertin yataqları, Dərəlik turfqum yataqları, Ərəzin daşqum yataqları, Şaxtaxtı gips yataqları və s. kimi 20 yataqdan cəmi 13-çü az-çox fəaliyyət göstərir.

Yüksək keyfiyyətli üzlük materialı əldə etmək məqsədi ilə istifadə edilən Şaxtaxtı və Buzqorv kəndlərində travertin yataqlarından istifadə edilir. Bunlarla yanaşı Yayıcı və Axır kəndləri ətrafında əhəngdaşı, Şərur rayonunun Dizi kəndin yaxınlığında mərmər yataqları istismar edilir.

Culfa şəhərinin yaxınlığındakı gəc, Şaxtaxtı kəndində isə gips ehtiyatları tikinti-inşaat işlərində yüksək keyfiyyətli xammal kimi istifadə edilir. Gips və gəc inşaatda sement sənayesində, memarlıq işlərində, termoizaləedici və sə keçirməyən, oda davamlı material kimi istifadə edilir [9].

1.3.Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi istehsal potensialının əsas istiqamətləri

Naxçıvan Muxtar Respublikası iqtisadiyyatının inkişafının aktual problemləri içərisində ərazi-istehsal potensialından səmərəli istifadə olunması məsələsi xüsusi yer tutur. Belə ki, ərazidə iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyəti iqtisadi problemlərin düzgün həllindən asılıdır. İqtisadiyyat üçün istehsal potensialın nəzəri praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun kəmiyyət və keyfiyyəti, məzmunu respublika iqtisadiyyatı və onun strukturu arasında qarşılıqlı makroiqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin üzə çıxarılmasına imkan verir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadiyyatının istehsal potensialının tərkibində ərazi-istehsal potensialı xüsusi yer tutur.

Ona görə regional inkişafın ekoloji iqtisadi təhlilinin əsas obyektlərindən biri fikrimizcə regional istehsal potensialı və onu iqtisadi-ekoloji qiymətləndirilməsidir. Hazırkı dövrdə iqtisadçı alimlər arasında bu kateqoriyanın və istehsal potensialının strukturunun müəyyənləşdirilməsi barəsində vahid fikir olmadığından, ərzinin istehsal potensialının iqtisadi ekoloji qiymətləndirilməsində bir sıra mühüm metodoloji məsələlər öz həllini tapmamışdır. Bundan başqa tədqiqatçı mütəxəssislər və alimlər bu anlayışa müxtəlif cür mənalar verir, bəzən isə konkret kateqoriyaları fərqli anlayışlarla əvəz edir (məsələn, sənaye potensialı, istehsal gücü, istehsal alət və vasitələri, məhsuldar qüvvələr və s.) onları eyniləşdirirlər.

Bu mənada N.Q.İqnatenko və V.N.Rudenko tərəfindən işlənmiş ərazi istehsal potensialının mahiyyətinin təsnifatı diqqəti cəlb edir. N.Q.İqnatenko və V.N.Rudenko təsnifatına əsasən belə ki, elmi ədəbiyyatlarda potensial sözünün mənası – təbii şəraitin, təbii ehtiyatların, imkanların, üsulların, vasitələrin, əşyaların məcmusu 42% olduğu halda; istehsal gücü, fondlar, ölkə ərazisinin təbii şəraiti və ehtiyatları 18%; resurs, iqtisadi təbii imkanları 16%; məhsuldar qüvvələrin müəyyən səmərəyə çatmaq qabiliyyəti 8% olduğu kimi başa düşülür. Başqa sözlə, potensial anlayışının müəyyən edilməsində 2 cür yanaşma mövcuddur. Birinci halda potensialın, resursların, vasitələrin, təbii ehtiyatların məcmusu ilə yəni təsərrüfat fəaliyyətinin konkret göstəriciləri ilə, ikinci halda isə, cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrin intellektual səviyyəsi, məhsuldarlıq qabiliyyəti və mümkün olan imkanlarla əlaqələndirir.

Ərazinin istehsal potensialının müəyyən olunmasına gəldikdə isə burada iki müxtəlif yanaşma mövcuddur. Ona görə də ərazi istehsal potensialının müxtəlif nəzər nöqtələrinə baxmaq məqsədə uyğun hesab edilir. Elmi ədəbiyyatlarda xalq təsərrüfatının istehsal potensialını müəyyənləşdirilərdən biri A.İ.Ançişkin [48]

olmuşdur. Onun fikrincə xalq təsərrüfatının istehsal potensialı, istehsal resursları, onların həcmi, strukturu, texniki səviyyəsi və keyfiyyətini xarakterizə edir. Bu zaman istehsal resursları dedikdə, iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilmiş, istehsal alət və vasitələr, əmək ehtiyatları və təbii ehtiyatlar başa düşülür. Istehsal ehtiyatları konsepsiyasına verilmiş resurs yanaşması özünə xeyli tərəfdarlar toplamışdır. Bununla əlaqədar olaraq, tədqiq etdiyimiz problemə həsr edilmiş elmi əsərlərin təhlili iki mövqeyin formalaşmasına imkan yaradır. Birinci amildən belə başa düşülür ki, bir qrup alimlər istehsal potensialına müxtəlif ehtiyatların cəmi kimi baxır. Lakin onlar arasında qarşılıqlı əlaqə nəzərə alınmır. Məsələn, L.İ.Abalkin belə hesab edir ki, istehsal potensialı, potensial ehtiyatların ümumiləşdirilmiş yığıcılıq səciyyəsidir[47]. İ.İ.Lukinovaya görə isə istehsal potensialı dedikdə bu və ya digər təsərrüfat sisteminin malik olduğu resursların kəmiyyət və keyfiyyəti başa düşülür [49].

D.A.Çernikovaya görə istehsal potensialı, istehsal prosesində yaranan real qarşılıqlı əlaqələri nəzərə almayan resursların məcmusu kimi başa düşülür. D.K.Şevçenkoya görə istehsal potensialı istehsal prosesində birləşmiş maddə nemətlər istehsalı sahəsində müəyyən potensial imkanlara malik olan istehsal resursların cəmidir [50].

M.N.Tarasovaya görə istənilən təsərrüfat sisteminin istehsal potensialı maddi nemətlərin istehsal qabiliyyəti olub, ictimai tələbatı ödəyən mümkün təbii ehtiyatlar və onların istifadəsi şəraitidir. Bunu region səviyyəsində aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

- a)regionun (ərazinin istehsal potensialı);
- b)verilmiş ərazinin hududları daxilində istehsal sistemlərinin məcmusu;
- c)maddi nemətlər istehsalı;
- d)ictimai tələbatı ödəyən mümkün rüsuslar və onların istifadəsi şəraiti.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisinin istehsal potensialının strukturunu təhlil etməzdən əvvəl, ərazinin bitki örtüyünü yayılmasının ekoloji tədqiqini diqqətə çatdırmaq yerinə düşər. Aşağıdakı göstəricilər bitki aləminin yayılma kriteriyası sənaye istehsalının ərazi istehsal potensialına uyğun olaraq səhrələşmə prosesində özünü necə biruzə verməsinin təzahürüdür.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında yüksəkliyi dəniz səviyyəsindən 700 metrədən 1000 metrə qədər olan Orta Araz çökəkliyi və dəniz səviyyəsindən 1100-1200 metrə qədər olan dağətəyi yövşən yarım səhrası ilə örtülüdür. Bundan yuxarı (dəniz səviyyəsindən 1500-17000 metrə qədər) dağ yamacları sklerofit bitki qruplaşmaları, Asiya tipli friqanalarla örtülmüşdür. Onlarda çəmən-çöl bitkiləri və qırıq ilə əvəz olunur. Çəmən-çöl bitkiləri sklerofit çöl və çəmən-çöl ot bitkiləri çoxluq təşkil edən qruplaşmalardan, qırıq isə bir sıra sklerofit kol bitkilərindən təşkil olmuşdur. Dəniz səviyyəsindən 2000-2400 metr hündürlükdə sənaye sahələrin təsi ilə çəmən-çöl bitkiləri və qırıq müxtəlif dəyişikliklərə uğrayır, nəticədə yüksək dağ çəmənləri və dağ çölü ilə əvəz olur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının nisbətən rütubətli olan mərkəzi hissəsində dəniz səviyyəsindən 1900-2300 metr yüksəklikdə adacıklar şəklində meşə və çəmən-çöl bitkiləri inkişaf etmişdir. Bunlarda mikroiqlim dəyişmələri

nəticəsində (parnik effekti) dəniz səviyyəsindən 2300-2400 metr bəzi hallarda 2500 metr yüksəklikdə ensiz subalt çəmənləri, çəmən-çol zolağı və alp çəmənləri ilə əvəz olunur. Ərazi istehsal potensialından düzgün istifadə olunmadığında Naxçıvan Muxtar Respublikasında demək olar ki, meşə qurşağı yoxdur. İqlimi quraq və çox kontinental olduğuna və ərazinin təbii ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmadığına görə bütün bitki qurşaqları Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarındakı bitki qurşaqlarına nisbətən dəniz səviyyəsindən təqribən 200 metrə qədər yuxarılara qalxmışdır[1].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi istehsal potensialının struktur təhlili imkan verir ki, sənaye potensialı, kənd təsərrüfatı potensialı, tikinti sahələrinin potensialı və s. kimi istehsal sferasına daxil olan sahə potensialları ayrılsın.

Ərazi istehsal potensialının qiymətləndirilməsi, səciyyəsi və strukturu məsələsindən belə nəticəyə gəlmək olur ki, maddə istehsal sahələrinin istehsal potensialının tətbiqi, vahid ərazi kompleksi çərçivəsində aparılmalıdır. Bununla yanaşı nəzərə almaq lazımdır ki, ərazinin istehsal potensialının tətbiqi təbiətin yuxarıda göstərilən sahələrini istismar etməməklə potensialların cəmi kimi müəyyən etmək olar. İstənilən ərazinin iqtisadi potensialı (milli təsərrüfatın, relyefin, həmin ərazidə yerləşən müəssisənin bir-birindən ayrı təcrid olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərməsi) potensialların qarşılıqlı əlaqəsi şəklində müşahidə olunur ki, buda özündə yuxarıda duran sistemin kataklizm potensiallarının artmasına gətirib çıxarır. Beləliklə, ərazinin istehsal potensialı tamliq kriteyalına cavab vermir, sistemliliyi, funksionallığı və strukturluğu ilə səciyyələnir. Ərazinin təbii şəraitinin yeraltı və yerüstü təbii ehtiyatlarının potensialının tamlığı və məhsuldar qüvvələrinin yerləşdirilməsinin sistemliyi ərazi istehsal kompleksinin tədqiqində çox mühüm metodoloji rol oynayır.

Ərazi istehsal potensialının əsas cəhətləri aşağıdakılardır:

1. Ayrı-ayrı komponentlər arasında sıx subardnasiya və koordinasiya əlaqələri;
2. Komplekslik (regionun istehsal potensialının səmərəlilik göstəricisi);

Qeyd etdiyimiz kimi ərazinin istehsal potensialı müxtəlif zamanlarda müxtəlif cür idarə edilmişdir. İdarəçilik strukturu fərqli şəkildə həyata keçirilmişdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitindən fərqli olaraq planlı təsərrüfat sistemi ərzinin təbii şəraitini belə demək mümkündürsə dəyişmişdir. Bu nöqtəyi nəzərdən aşağıdakıları qeyd etmək vacibdir: ərzinin istehsal potensialı konkret şəraitdə (tarixi, sosial, iqtisadi, hüquqi) həyata keçirildiyindən bu amillərdən kənarda istehsal potensialına baxmağın mənası yoxdur. Çünki istehsalın həcmi iqtisadi səmərəliliyi iqtisadi və siyasi şərtlərin kompleksindən asılıdır. Bununla yanaşı hər hansı bir ərazinin istehsal potensialını öyrənərkən nəzərə almaq lazımdır ki, onun təsərrüfatının məhsuldarlıq qabiliyyəti müsbət və mənfi ekstrenallardan asılı olaraq nisbi xarakter daşıyır. İstənilən bir regionun istehsal kompleksi ümumi xalq təsərrüfatının bir hissəsidir. Ayrıca bir regionun təsərrüfat sistemi digər rayonların təsərrüfat sistemləri ilə sıx iqtisadi əlaqələrə malikdir.

Ona görə də müəyyən regionun istehsal potensialı müxtəlif dərəcədə özünün avtonomluğunu itirdiyindən və digər əraziləri iqtisadi potensialları ilə əlaqəyə girə bilmədiyindən konkret olaraq, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisinin istehsal potensialının tədqiqi bəzi çətinliklər yaradır. Digər tərəfdən istənilən ərazinin iqtisadi potensialı özünün strukturu, tərkibi, xalq təsərrüfatı və kənd təsərrüfatın məhsulları istehsalına görə özünəməxsusluğa malikdir. Elə bu amildə Naxçıvan Muxtar Respublikası aspektində istehsal potensialının tədqiqini aktual və məqsədə uyğun edir.

Beləliklə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisinin potensialı çox mürəkkəb və çox sahəli bir kateqoriyadır. Ərazinin relyefi, təbii şəraiti ilə əlaqədar olaraq istehsal potensialı mürəkkəb quruluşa malik olduğundan onun öyrənilməsi prosesini xeyli çətinləşdirir. Yuxarıda göstərilən yanaşmaların məcmusuna əsaslanaraq demək olar ki, ərazinin istehsal potensialı məsuldar qüvvələrin düzgün yerləşdirilməsi məqsədi ilə təsərrüfat sisteminin istehsala verilmiş təbii ehtiyatlarıdır. Onun kəmiyyət və keyfiyyət parametrləri təsərrüfatın istehsal qabiliyyətini müəyyən edir və istehsal potensialının bütün elementləri ümumi bir məqsədə, məhsul istehsalına yönəldir.

Qeyd edildiyi kimi, istehsal potensialın əsas məqsədi ekoloji təmiz məhsul istehsalından yəni onun səmərəli təkrar istehsalından ibarətdir.

Bu şərt o zaman tam gücü ilə özünü doğruldur ki, əgər bütün istehsal potensialının bütün elementləri sistem daxilində təkrar istehsal olunsun.

Istehsal potensialının bir xüsusiyyəti də onun elementlərinin bütün sahələrinə və xarakterinə əsaslı təsir göstərərək bir-birinin qarşılıqlı əvəz etməsidir. O istehsal alət və vasitələrinin elementlərinin rəqabət qabiliyyətinə geniş imkan yaradır və onların inkişafında mühüm rol oynayır.

Təsərrüfat sisteminin miqyasından asılı olaraq iqtisadiyyatın istehsal potensialı, sahənin, regionun, müəssisənin istehsal potensialını fərqləndirir [29].

1.4.Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi istehsal problemlərinin nəzəri metodoloji əsasları

1990-cı ildən planlı təsərrüfat sistemində bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq region problemləri Naxçıvan Muxtar Respublikasında ərazi istehsal potensialından istifadə səviyyəsi, iqtisadi inkişaf, əhalinin maddi rifahı, beynəlxalq təcrübənin konkret metod və mexanizmlərinin xarakteri, məzmunu həmçinin təsir gücü ilə formalaşır. Bu baxımdan, dünya ölkələrində ərazi istehsal potensialından istifadə problemləri, regionun iqtisadi və sosial vəziyyəti təsərrüfatların iqtisadi xüsusiyyətləri nəzərə almaqla həll olur.

Ərazi istehsal potensialından səmərəli istifadənin məqsədi sosial-iqtisadi inkişafın xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Ölkənin iqtisadi inkişaf göstəriciləri, ölkə iqtisadiyyatının imkanlarını, onun inkişaf meyillərinin əsas istiqamətlərini nəzərdə tutur.

Bazar iqtisadiyyatının formalaşması şəraitində ərazi istehsal problemlərinin xarakteri və məzmununa dair müxtəlif aspektlərdən elmi-tədqiqat və elmi yanaşma metodologiyası mövcud olub. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafında və idarə olunmasında özünəməxsus xüsusiyyətlər, inkişaf meyilləri, əhalinin maddi rifahı, hər hansı bir aparılan islahatın radikalılığı və xarakterik xüsusiyyəti ilə fərqlənməlidir.

Ərazi istehsal problemlərin formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsasları Azərbaycan Respublikasının prezidentinin çıxışlarında, dövlət tərəfindən qəbul olunmuş proqramlarda, xarici iqtisadi əlaqələrin, dünya iqtisadi qurumlarının təqdimat maliyyə-maddi yardımlarının əsaslanmasında öz əksini tapmışdır.

Sosial iqtisadi inkişafın mikro və makroiqtisadi səviyyədə əsas istiqamətləri onun sosial aspektləri professor Ə.Q.Əlirzayev, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi potensial imkanlarını akademik A.A.Nadirov, iqtisadiyyatın idarə olunmasında islahatların modelləri R.Ş.Həsənov, iqtisadi artım və makroiqtisadi təhlil metodikası M.Əhmədov və Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonlaşması isə professor B.Nəzirova tərəfindən öyrənilmişdir.

Ərazi istehsal problemlərinin formalaşmasının nəzərə əsasları idarə etmənin strateji konturları ilə üst-üstə düşür. Bir çox alimlər ərazinin idarə edilməsi üçün ümumiləşmiş qanunauyğunluqları nəzərə alınmaqla, onların dərk edilməsi ilə perspektiv ssenarilərin qəbul edilməsini irəli sürürlər. Ona görə də ərazi istehsal problemlərinin həllində islahatların əsas istiqamətləri və konseptual əsasları yaranır [39].

Iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərin sosial-iqtisadi inkişaf göstəriciləri yoxsul və müstəqilliyini təzə əldə etmiş ölkələrə nisbətən müqayisə edilməz dərəcədə yuxarıdır. Həmin ölkələrin dünya ticarət balansıda, dünya pul kütləsində və investisiya qoyuluşlarında rolu bir sıra iqtisadi meyillər və inkişaf islahatların əsas dominantına çevirir. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı da dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiya zəruriyyəti meydana çıxır. Ona görə də ərazi istehsal potensialı dedikdə fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasının mövcud olan istehsal potensialı təbii resurslar, əmək resursları yəni real istehsal imkanları nəzərdə tutulmalıdır. Respublikamızda ümumi daxili məhsulun adambaşına düşən göstəricisi ümumiləşmiş sosial-iqtisadi inkişafın göstəricisi olub, ölkə iqtisadiyyatının sahə quruluşu, onun ərazisinin istehsal gücü və əhalinin fəal təsərrüfatçılıq fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Hər bir ölkədə mövcud potensialın istifadəsi və onun səmərəsinin sosial-iqtisadi effekti, iqtisadi artım, yoxsulluq həddi və əhalinin istehlak səviyyəsi ilə müqayisə olunur. Ən aparıcı amil olaraq, orta aylıq gəlir səviyyəsi adambaşına düşən təbii ehtiyatlar, insan resursları və insanların təhsil, səhiyyə göstəriciləri ilə müqayisə olunur. Beynəlxalq miqyasda müqayisələrdə insanın inkişaf şəraiti əsas meyar kimi qəbul olunur ki, bu da iqtisadi artım və həyat səviyyəsi ilə ölçülür. Sosial və iqtisadi inkişafın ölçülmə dərəcəsi tədqiqatlarda nəzəri və praktiki beynəlxalq hesabatlarda öz əksini tapan insanın inkişaf indeksi ilə ölçülür. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən insanın inkişafı indeksi üç tərkib hissəsində hesablanır:

1. Ehtimal edilən ömür müddəti;
2. Təhsil indeksi;
3. Ümumi daxili məhsul indeksi.

Diqqətə çatdırmaq yerinə düşər ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının əhalisi 452min 831nəfər olub, ölkə əhalisinin 4,5%-ni təşkil edir, bunun 30%-i şəhər, 70%-i isə kənd əhalisidir. Əhalinin 49,3%-ni kişilər, 50,7%-ni isə qadınlar təşkil edir. Orta sıxlıq hər km²-ə 70 nəfərdir. Əhalinin 98%-i azərbaycanlılardır [32].

Azərbaycan Respublikasının inkişaf xüsusiyyətləri Naxçıvan Muxtar Respublikasında perspektiv islahatların metodoloji islahatların yaradır. Müstəqillik şəraitində inkişafın qanunauyğunluqları istiqamətləri və xüsusiyyətləri onun iqtisadi potensialının istifadəsi istiqamətlərinə və qloballaşan iqtisadi sisteminin tərkib elementinə çevrilmək meyarlarına uyğun formalaşır. 1991-1992-ci illərdə bazar tipli iqtisadi münasibətlərin yaranmasının ilkin şərti ilə onun inkişafının təşkili istiqamətində mövcud reallıqların təsir və əkstəsinin nəzərə almaqla iqtisadi sistemin və tənzimləmə mexanizmlərinin konseptual və praktiki aspektləri hazırlanır. Keyfiyyətə əsaslanan iqtisadi sistemin qurulmasında mövcud ərazi istehsalat potensialının yeni prinsiplərə uyğun idarə edilməsi, keçid dövrünün, onun əsas vəzifələrini və bu dövrdə ayrı-ayrı təsərrüfat idarəetmə obyektlərinin vəzifələrinin xüsusiyyətlərinin strategiyası əsaslandırılır.

Iqtisadiyyatda sabitləşmə iqtisadiyyatın aparıcı sahələrinin üstünlüklərinin elmi əsaslarla qanunvericilik bazasını təmin edir. O cümlədən dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına inteqrasiya etmək üçün sistemlik tələblərinə uyğun olaraq, iqtisadiyyatın idarəetmə, struktur, monitar və fiksəl siyasətinin dünya tələblərinə uyğunlaşmaya şərait yaradır.

Azərbaycan Respublikasında o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında islahatları tam başa çatdırmaq üçün, sosial gərginliklərin artımına səbəb olan qaçqınlıq şəraitində həyata keçirildiyindən, islahatların reallaşması bəzi ölkələrdən fərqli olaraq özünə məxsus fəsadlar, iqtisadi zərərlər və islahatların səmərəliliyi barəsində yanlış fikirlər yaradır. Təbii ki, bu parametrlər keçid dövrün müddətinə onun maddi, mənəvi, maliyyə, sosial əsaslarına, bütövlükdə keçid dövrünün trasfarmasiya modelinin formalaşmasına və iqtisadi siyasətin bazasında inkişaf etdirilməsinə yönəlmişdir.

Azərbaycan Respublikasında 1993-cü ildən aparılan iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərini təhlil edərkən, dünya təcrübəsində bazar tipli dövlətlərin inkişaf yolunu və Azərbaycan Respublikasının təbii iqtisadi potensialını qiymətləndirərək, qlobal sabitləşmə və davamlı inkişaf dinamikası şəraitində daha səmərəli fəaliyyət göstərmək üçün iqtisadi inkişafın konseptual aspektlərinə riayət etmək məqsədə uyğundur [40].

Bu baxımdan iqtisadi artım, iqtisadi təhlil, sahibkarlıq və idarəetmə, biznes və biznesin təşkili, ayrı-ayrı sosial sahələrin sistemli təhlili və proqnozu iqtisadi inkişafın mövcud sahələrindəndir. Son illərdə Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında inkişafın və struktur dəyişikliklərinin sistemli amillər üzrə təhlili və inkişaf meyillərinin aşkar edilmədi, tədqiqatlar üçün əhəmiyyətlidir.

XIX əsrin 70-ci illərində və 80-cı illərin əvvəlində planlı təsərrüfat sistemində ölkə iqtisadiyyatından əldə edilən yüksək nailiyyətlər 80-cı illərin ikinci yarısından başlayaraq tədricən azalmışdır. 1989-cu ildən isə SSRİ-nin dağılması ilə əlaqədar olaraq, illik istehsal həcmi, iqtisadi artım və iqtisadiyyata əsaslı kapital qoyuluşu, ilbəlilə aşağı düşməyə başlamışdır. İqtisadiyyatın tənəzzül dövrü 1991-1993-cü illərdə iqtisadi fəallığın istehsal və iqtisadiyyata investisiya qoyuluşun azalması, əhalinin maddi rifahının kəskin pisləşməsi, bəzi kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının qıtlığı, inflyasiyanın 80-90% olması, Naxçıvan Muxtar Respublikasında bütövlükdə Azərbaycanda qruplaşmaların formalaşması siyasi antiinhisarçı qrupların iqtisadiyyata rəhbərlik etməsi, Dağlıq Qarabağ müharibəsi bəzi qrupların özlərinin xeyrinə islahatlar aparması mənzərəsini formalaşdırmışdılar. İqtisadiyyatda iqtisadi hüquqi islahatların elmi, maddi və hüquqi, təşkilati bazası olmadan, əsaslandırılmış konsepsiyaya istinad edilməməsi ölkə iqtisadiyyatında başlanan, məhsul istehsalında azalma templərinin iqtisadi strukturunun dağıdıcı və aclıqla əvəz olunan sosial mühitin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Dövlətin iqtisadi idarəetmədə rolu, iqtisadiyyatın tənzimləmə funksiyası tamamilə itirilmiş, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində siyasi antiinhisarçı qruplaşmaların və fərdlərin diqtəsi ilə idarə olunan qeyri sağlam bazar iqtisadiyyatına uyğun olmayan islahatlar keçirilmişdir. Nəticədə, bütün Azərbaycan Respublikası üzrə təsərrüfat sistemi demək olar ki, dağılmışdır. Ermənistan, Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ müharibəsi nəticəsində siyasi blokadaya düşən Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqtisadi struktur tamami ilə dağılmışdır [38].

Belə ki, respublikada 1988-1993-cü illərdə istehsal olunan ümumi məhsulun həcmində, kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi 30%-dən 17%-ə düşmüşdür. Bu da daxili istehsalın payın azalması, ölkədə kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı strukturunun dağılması və əhalinin güzəranının pisləşməsi ilə nəticələnmişdir. Azərbaycan Respublikasında 1986-cı illərdən başlanan kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarında azalma templəri 1991-1993-cü illərdə daha kəskin xarakter almışdır.

İqtisadiyyatın tənəzzülü 90-cı illərdən başlayır. 1993-cü ildən həyata keçirilən tədbirlərə baxmayaraq durğunluğa uyğun olaraq 1994-cü ilə qədər krizis davam etmişdir. 1992-1994-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında milli gəlir 50% azalmış, 1994-cü ildə inflyasiya ən yüksək zirvəyə qalxmış və büdcə gəliri 1993-cü ildə ümumi daxili məhsulun 14,4%-ni təşkil etmişdir. Əhalinin istehlakdan əldə olunan maddi rifahındakı dəyişmələri 1991-1993-cü illərdə yoxsulluqla nəticələnmişdir. Əgər 1970-1990-cı illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin istehlakında xidmət xərcləri 30%-ə qədər təşkil edirdisə, 1988-1993-cü illərdə bu göstəricilər 10%-ə qədər enmişdir [38].

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında baş verən tənzimləmə meyilləri, iqtisadi inflyasiyanın artması, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin azalmasına, onların əmanətlərinin alıcılıq qabiliyyətinin itirilməsinə gətirib çıxartdı.

1995-2000-ci illərdə ümumimilli lider Heydər Əliyev cənablarının iqtisadi- siyasi siyasətinin nəticəsi olaraq Azərbaycan Respublikasında iqtisadi-

siyasi sabitləşmə, iqtisadi tarazlıq, maliyyə sabitliyi, ayrı-ayrı sosial sahələrin inkişaf meyilləri, müəyyən problemlərin yaranması səbəbləri kompleks tədqiqat obyektləri oldu.

Azərbaycan Respublikasının iqtisad-siyasi inkişafı istiqamətləri üzrə Naxçıvan Muxtar Respublikasının daxili imkanlarını nəzərə almaqla, region əhalisinin rifahı və ərazinin təbii resurslarının maksimal istifadəsi yolu ilə yüksək nəticə əldə etmək metodologiyasına əsaslanır.

Regional iqtisadi siyasət respublika daxili və respublikadan kənarda baş verən iqtisadi əlaqələri sosial, coğrafi-iqtisadi şəraiti və əhalinin maddi imkanlarını nəzərə alır. Regional sosial-iqtisadi inkişafın bazar iqtisadiyyatı siyasətinə uyğun inkişaf tempi proporsiyalarının, əsas istiqamətlərinin və iqtisadi siyasət proqramının normativ hüquqi islahatlar parametrlərinin proqnozunun reallaşması, ali məqsədlərlə regional, qlobal və lokal səviyyəli yanaşmaların uzlaşması və uyğun qərarların qəbulunun müəyyən hədd daxilində səviyyələrə uyğunluğu ilə mümkündür.

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında 1991-ci ildən başlanan müstəqil inkişaf meyli üçün açıq iqtisadiyyat və integrasiya şəraitində daxili imkanların mümkün istifadə yolu ilə əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsi və respublikanın iqtisadi müstəqilliyinin təmin edilməsi əsas götürülür.

Dövlətimizin sosial iqtisadi inkişafının əsas meyarı və inun istiqamətləri Azərbaycan Respublikasında ümumi daxili məhsulun artım tempini əhalinin tələbatının artım tempinə uyğunluğunu təmin etməklə baş verməlidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi və sosial inkişafının ümumi funksiyası respublika iqtisadi göstəriciləri nəzərə almaqla daxili sosial tələbatı və özünü idarəetmə vəzifəsini həyata keçirməkdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası özünün iqtisadi və sosial potensialına görə fərqlənən dövlət statusuna malik olmaqla, blokada şəraitində yaşayan inzibati-ərazi və konstitusion respublika daxili iqtisadi ərazi olmaqla özünə məxsus inkişaf meyilləri ilə qanunauyğunluqları mövcuddur. Azərbaycan Respublikasının tərkib hissəsi kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasının özünü maliyyələşdirmə prinsipi blokada şəraitində olduğundan mümkün deyildir. Ona görə də Naxçıvan Muxtar Respublikası azad iqtisadiyyat üstünlüklərindən məhrum olsada, tam müstəqil təsərrüfat fəaliyyəti qurmaq iqtisadi potensialının yeni tipli təsərrüfat fəaliyyətini təşkil etmək və respublika səviyyəsində müəyyən təşkilatı-iqtisadi əlaqələr yaratmaq və xarici ölkələrlə özünəməxsus əməkdaşlıq formaları təşkil etməklə, idarəetmə obyekti kimi formalaşır və inkişaf edir [37].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf konsepsiyasının ərazi üzrə tərkib hissəsi olub, əsas məqsədi Muxtar Respublikanın əhalisinin maddi, sosial, mədəni və mənəvi tələbatını ödəmək, əhalinin məskunlaşması və miqrasiyasının qarşısını almaq üçün yerli imkanları və qonşu sərhədyanı ölkələrinin əlverişli iqtisad-coğrafi mühitindən istifadə etməklə respublika çərçivəsində ümumi istiqamətlərə uyğunlaşmış, inkişafa şərait yaratmaqdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının əlverişli coğrafi şəraiti, onun əhalisinin təbii artımı, məhsuldar qüvvələri və formalaşmış təbii ehtiyatlarının potensialı, kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatının əsas texnoloji xüsusiyyətləri sosial-iqtisadi inkişafın məhz blokada şəraitində Azərbaycan Respublikasından və onun bir sıra regionlardan ayrılmış, respublikanın inkişaf modelinin xüsusiyyətlərini şərtləndirir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafi şəraiti, onun İran İslam Respublikası, Türkiyə Cümhuriyyəti ilə iqtisadi əlaqələrinin birbaşa dövlət, ayrı-ayrı sahibkarlar, şirkətlərsəviyyəsində təşkili və inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycan Respublikasının əsas ərazisi ilə nəqliyyat əlaqələri 1991-ci ildən ancaq hava yolu ilə və İran İslam Respublikasından keçməklə, gömrük rejiminə uyğun, Bakıya gələn avtomobil nəqliyyatı vasitəsi ilə ancaq yük daşıma məqsədlə üçün istifadə olunur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin və əmək ehtiyatlarının artım tempi yeni iş yerlərinin yaradılması Azərbaycan Respublikası üzrə orta göstəricidən xeyli aşağıdır. Əhalinin sosial, enerji və istilik təminatı adambaşına düşən göstəricidən nisbətən Azərbaycan Respublikası üzrə orta göstərici ilə müqayisədə və digər regionlara nisbətən çox aşağıdır. Respublikanın enerji potensialının maksimal və qənaətli istifadəsi şəraitində belə əhalinin gündəlik tələbatı həmçinin kənd təsərrüfatının, emal sənayesinin istehsal gücünün, enerji tutumlu sahələrinin inkişafı minimum səviyyədədir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi göstəricilərinin artım tempi, aparılan islahatların əhatə dairəsi heçdə respublikada ümumi meyllərdən və radikal addımlardan geri qalmır. Naxçıvan Muxtar Respublikasında islahatların başlanması zaman amili baxımından Azərbaycan Respublikasının qabaqlayır. Respublikada 1992-ci ilin mart ayından kolxoz və sovxozların ləğvi, rentabəlsiz təsərrüfatların özəlləşdirilməsi haqqında Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi qərar verib.

Torpaq islahatı, özəl təsərrüfatların yaradılmasının xüsusiyyətləri, sonrakı illərdə Azərbaycan Respublikası üzrə qəbul olunan islahatlar proqramında region xüsusiyyətləri kimi nəzərə alınıb.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi imkanları ərazidə istehsal və xidmət sahələrinin təşkili, idarə olunması, islahatların sosial-iqtisadi nəticələrinin həmçinin tənzimlənməsi üçün məqsəd yaradır.

Ümumi daxili məhsul Naxçıvan Muxtar Respublikasında 2002-ci ildə 11,4% artaraq 425,7milyard manata çatmışdır. Ümumi məhsulun 82,6%-i iqtisadiyyatın istehsal sahələrində o cümlədən 11,3%-i sənayedə, 58,4%-i kənd təsərrüfatında, 11,9%-i tikintidə, 17,4%-i xidmət sahələrində, o cümlədən 7,9%-i ticarət və ictimai iaşədə, 2,0%-i digər sosial və xidmət sahələrində yaradılmışdır. Ümumi məhsulun 15,2%-i dövlət bölməsinin, 84,8%-i qeyri-dövlət bölmələrin payına düşür.[36]

Adambaşına düşən məhsul istehsalı 2002-ci ildə 1500 min manat təşkil edir ki, bu da respublika səviyyəsində 2,1 dəfə azdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının əsas istehsal istiqaməti kənd təsərrüfatı və onun bağlı sahələrin

inkışafıdır. Ancaq yerli tələbatları ödəməyə istiqamətlənmiş kənd təsərrüfatı məhsulları emalı sənayesi və onun daxili tələbatı üçün istifadəsi daha üstün region iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafi mövqeyi onun İran İslam Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyəti ilə iqtisadi əlaqələrinə əlverişli şərait yaratmaqla həmin regionun hərtərəfli inkışaf istiqamətlərində özünə məxsus, əlverişli mühit yaradılmasında ciddi iqtisadi çətinliklərlə də üzləşir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerli resurslardan istifadə nə qədər ucuz başa gəlsə, enerji resursları bir o qədər baha başa gəlir. Bunla bərabər bəzi məhsulların idxalı onun istehsalında iqtisadi cəhətdən səmərəli olsada respublikada sosial-iqtisadi effekt baxımından və perspektiv inkışaf konsepsiyası nöqtəyindən nəzərdən əlverişli deyil. Ona görə də xarici iqtisadi əlaqələrin təkmilləşdirilməsi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının yerli təbii ehtiyatlarında müştərək istifadə istiqamətləri daha səmərəlidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının region kimi iqtisad-sosial konsepsiyası, açıq iqtisadi mühit bazar iqtisadiyyatı şəraitində baş versə də onun imkanları müasir inkışaf meyillərini tənzimləmək üçün tamamilə yeni model, qapalı iqtisadiyyat, ixracat yönümlük üçün özünəməxsus imkanları olan bir ərazi kimi təqdim olunur. Region maraqları baxımından respublikanın sosial-iqtisadi inkışafında əhalinin sosial tələbatlarını ödəmək və dövlətin sosial kontingentlərə verdiyi müavinətlər və sosial müdafiə tədbirlərlə yanaşı spesifik mexanizmlərin saxlanması, onun dövlət himayəsi altında öz iqtisadi-sosial inkışaf transformasiyasının təşəkkül tapması vacib şərtidir. Bu məqsədlə Naxçıvan Muxtar Respublikasının İran İslam Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyəti ilə iqtisadi əlaqələri hətta ekvalent mal və maliyyə əlaqələri Naxçıvan Muxtar Respublikasının marağını nəzərə almaqla aparılarda vahid inkışaf məqsədi öz reallığını tapır.

İkinci əsas yol Naxçıvanın iqtisadi inkışaf konsepsiyası, həmin regionun kompleks inkışafı və tranzit ərazi kimi istifadəsi üçün respublika imkanları hesabına kommunikasiya və ticarət əlaqələrini gücləndirən istehsal və sosial ifrastrukturlar daha güzəşli və prioritet istiqamətlər kimi inşaf etdirilir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının blokada şəraiti onun iqtisadi əlaqələrinin qırılması və sosial gərginliklərin daha da inkışaf etməsi o cümlədən enerji və istilik, yanacaq qıtlığı, onun nəqliyyat əlaqələrinin kəsilməsi daha əlverişli və beynəlxalq səviyyəli inkışaf istiqamətlərini müəyyən edir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkışafı və onun konseptual inkışafında ən ali məqsəd ərazi istehsal meyillərinin əsas istiqamətləridir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi inkışaf konsepsiyasının aşağıdakı fərqli və xüsusi cəhətləri mövcuddur:

1. Əhalinin miqrasiyasının elmi əsaslarla işlənmiş mütərəqqi istiqamətlərindən başqa sosial gərginlik, iş yerlərinin olmaması ucbatından inflyasiyanın dərinləşməsinin iqtisadi yollarla minimuma endirilməsi;

2. Naxçıvan Muxtar Respublikasının daxili iqtisadi potensialını istehsala və iqtisadi dövriyyəyə cəlb etməklə, respublikaya gətirilən valyuta və maliyyə vəsaitlərinin artırılması;

3.Sərhədyanı potensial ehtiyatlardan və xarici iqtisadi əlaqə imkanlarından istifadə etməklə kənd təsərrüfatında, təbii sərvətlərdən əmək ehtiyatlarından səmərəli və maksimum istifadə;

4. Naxçıvan Muxtar Respublikasında daxili bazarın qorunması və xırda biznes sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi;

5. Naxçıvan Muxtar Respublikasının kənd təsərrüfatı potensialının istifadə edilməsində dövlətin himayəçilik siyasətinin və beynəlxalq iqtisadi qurumların imkanlarının istifadə edilməsi;

6. Naxçıvan Muxtar Respublikasında sosial inkişaf və əhalinin maddi rifahı üçün dövlət büdcəsinin piraritet istiqamətlərə yönəldilməsi;

7.Kompleks dövlət və ərazi proqramlarının tərtibi və istifadə edilməsi [42].

1.5.Naxçıvan Muxtar Respublikasının su və hidroenerji ehtiyatları

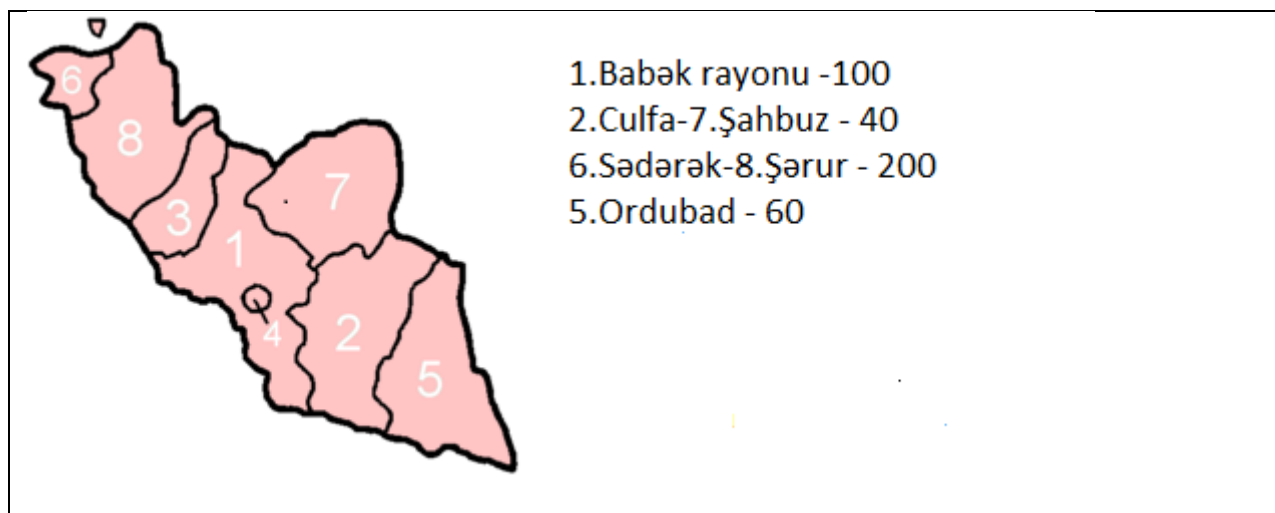
Naxçıvan Muxtar Respublikasının su və hidroenerji ehtiyatları böyük iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının su ehtiyatları ərazidə qeyri-bərabər paylanmışdır və məhduddur. Respublikada su ehtiyatlarının miqdarının və onun ərazi üzrə bölgüsünün düzgün müəyyən edilməsi üçün su ehtiyatlarının əsas mənbələrinin tədqiqi diqqət mərkəzində olmalıdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının su ehtiyatlarına aşağıdakılar aiddir:

- 1.Çay suları;
- 2.Kəhriz və bulaq suları;
- 3.Süni yaradılmış su anbarları;
- 4.Süni su toplayıcı gölməçələr;
- 5.Suvarma sistemləri.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında bütün çaylar Araz çayı hövzəsinə aid olub, ümumi sayı dövrü çaylarla birlikdə 400-ə yaxındır. Çayların ümumi uzunluğu 1750 km-dir. Çay şəbəkəsinin orta sıxlığı $0,33\text{km}^2$ təşkil edir. Çayların orta illik su ehtiyatı isə 1 milyard m^3 -dən çoxdur. Su ehtiyatına görə Arpa çay, Naxçıvan çay, Gilan çay və Əlincə çay ərazisinin əsas çayları hesab edilir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının su ehtiyatının formalaşmasına və bölgüsünə ərazinin relyefinin və təbii iqlim şəraitinin mürəkkəbliyi və rəngarəngliyi təsir edir. Azərbaycan Respublikasının Su Problemləri Elml Tədqiqat İnstitutunun hesablamalarına görə Naxçıvan Muxtar Respublikasının su ehtiyatları təbii tranzit çaylarda orta sululuğu illər üzrə 626 milyon m^3/il , azsulu illər üzrə 515 milyon m^3/il , daxili çaylarda isə su ehtiyatları orta sulu illər üzrə 514 milyon m^3/il , azsulu daxili çaylarda illər üzrə 355 milyon m^3/il təşkil edir.

Ümumi halda çayların orta illik axın həcmi 1140 milyon m^3/il , az sulu illərdə isə 870 milyon m^3/il təşkil edir.

Şəkil1. Naxçıvan M R-nın inzibati rayonlar üzrə kərizlərin paylanması

Naxçıvan Muxtar Respublikasının su ehtiyatlarında kəhriz sularının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Hazırda 7 inzibati rayona - Babək, Culfa, Ordubad, Sədərək, Şahbuz, Şərur, Kəngərli rayonlarına bölünmüşdür. 5 şəhəri (Naxçıvan, Ordubad, Culfa, Şahbuz, Şərur), 8 qəsəbəsi, 160 kənd inzibati ərazi dairəsi, 207 kəndi vardır.

Muxtar Respublika ərazisində 1500-ə qədər kəhrizlər qeydə alınıb və onun 400-ə qədərindən istifadə olunur. Respublika üzrə istifadə olunan kəhrizlərin ərazi üzrə paylanması inzibati rayonlar üzrə (şəkil 1) aşağıdakı kimidir:

Şərur-Sədərək-200,
Babək-100,
Ordubad-60,
Culfa-Şahbuz-40.

Naxçıvan MR Dövlət Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Komitəsinin məlumatına əsasən Naxçıvan Muxtar Respublikasında olan kəhrizlərdən istifadə etmək üçün 3800-ə yaxın hidrotexniki qurğu işlədilməklə, 142400 metrədən artıq kanal çəkilmişdir [35].

Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər nazirliyinin Milli Geoloji Kəşfiyyat Xidməti idarəsinin məlumatına görə Naxçıvan Muxtar Respublikasının su resurslarının ümumi istifadə ehtiyatları 182 milyon m³ qiymətləndirilir ki, bununda 35%-i yeraltı, 21,45-i yerüstə sular təşkil edir. Yeraltı sulardan əhalinin yeyinti, məişət, təsərrüfat tələbatlarının ödənilməsi və suvarma üçün istifadə olunur. Bu su ehtiyatların ümumi həcmi 163 milyon m³ –dir. Bu isə istifadə ehtiyatlarının 89,6%-ni təşkil edir. Su ehtiyatlarının balansının təhlilindən görünür ki, hər il respublikada suya olan tələbat artaraq, mövcud resurslardan üstünlük təşkil edir [10].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının su ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi aşağıdakı cədvəl 2-də verilmişdir.

Naxçıvan MR-nın su ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi

Cədvəl 2.

	İllik axının həcmi								
	Cəmi			Tranzit daşıma			Daxili daşıma		
	50%	75%	95%	50%	75%	95%	50%	75%	95%
Su ehtiyatları-cəmi	1272	1002	752	626	51	390	64	487	382
Çayların hövzə axarı	1140	870	620	66	515	390	5	355	230
Istifadə suları	182	182	182				182	182	182
Çay axarları ilə əlaqəsi olmayan suvarma sistemləri, göl, su anbarları suları	132	132	132				132	132	132

Naxçıvan Muxtar Respublikasında çox qiymətli və əhəmiyyətli mineral su ehtiyatları mövcuddur. Muxtar respublikanın səthədləri daxilində mineral suların 200-dən çox yuxarı axarı var. Ayrı-ayrı yerlərdə isə bu axarlar təbii bulaqlardan ibarətdir. Bu cür təbii bulaqların sayı 40-a yaxındır. Kimyəvi tərkibinə görə su ehtiyatı yataqları aşağıdakı tərkibdə üstünlük təşkil edir:

1. maqnezium-kalsium-natrium-karbonatlar, hidrokarbonatlar, badamlı, mənbə №5, minerallığı 1.5 qram/litr;

2. kalsium-natriumkarbonatları, xloridləri, hidrokarbonatları, badamlı №1 və №2 mənbəyü quyu;

3. natrium, karbonat, hidrokarbonat və ya kalsium-natrium karbonat, hidrokarbonatlar sirab №8 və №10 mənbələr (quyu) ümumi minerallığı 6,5 qram/litr;

4. kalsium-natrium karbonatlar, hidrokarbonat. Vayxır №7 mənbəyi, ümumi minerallığı 4,5qram/litr;

5. kalsium – natrium karbonat, xloridlər, hidrokarbonatlar vayxır №5 mənbəyi, ümumi minerallığı 5,7-6,2 qram/litr;

6. xlorid hidrokarbonat, natriumlu sular vayxır №6 mənbəyi, ümumi minerallığı 7,3qram/litr;

7. natrium, silisium, bor isti suyunun karbonatları, hidrokarbonatlar xloridlər, sirab №10 mənbəyi, ümumi minerallığı 29,7qram/litr;

8. Darıdağ yataqlarının xüsusi əhəmiyyətli suyu arsen karbonat, natrium xlorid, hidrokarbonatlı isti su №7, 8, 10 mənbələri. Temperaturu 42°-52° C, ümumi minerallaşma 15-23qram/litrədək dəyişir. Arsenin miqdarı suyun tərkibində 16-28 qram/litrədək dəyişir [47].

Tədqiq edilmiş yataqlar içərisində nisbətən böyükləri Sirab, Badamlı və Vayxır su ehtiyatı yataqları hesab edilir.

Sirab yataqları - Naxçıvan Muxtar Respublikasının şimal-şərqində Naxçıvan şəhərindən 15km aralıda Sirab kəndin şimal-şərqindən 3km məsafədə yerləşmişdir. Kimyəvi tərkibinə görə 3-cü tipə, yəni Sirab hirokarbonatın natrium-xlorid suyu, ümumi minerallığı 2,5-6,5 qr/litrdən ibarətdir.

1977-ci ildən istifadəyə verilmişdir. Su ehtiyatı cəmi 1,741min m³/gün, o cümlədən kateqoriyalar B-0,821min m³/gün, S1-0,920 min m³/gün təşkil edir.

Badamlı yataqları – Naxçıvan şəhərinin şimalından 40km məsafədə, Badamlı kəndinin cənubundan 3km aralı yerləşmişdir. Kimyəvi tərkibinə görə 2-ci qrup sulara, yəni kalsium, natrium, karbonatlara, xloridlərə, karbonatlara aid edilir. Ümumi minerallığı 4,0-6,0 qr/litrdir. 1956-cı ildən istifadəyə verilmişdir. Su ehtiyatı 1,045min m³/gün təşkil edir. Badamlı yataqlarının suyu Kislovoskda olan dolomitli nazran suyuna, Gürcüstanda olan barjomi suyuna nisbətən yüksək keyfiyyətli hesab olunmaqla MDB məkanında analoqu olmayan mineral su kimi qəbul edilmişdir.

Vayxır yataqları - Naxçıvan şəhərindən şimalda 18km, Vayxır kəndindən 1,5km şimal-şərqdə yerləşir. Su ehtiyatları iki sahədə mövcuddur: Vayxır kəndindən 1km məsafədə mərkəzi hissədə, 1,5km məsafədə Vayxır kəndinin şərqində. Şərq hissəsinin suyu beşinci tipə, yəni tərkibinə görə natrium hidrokarbonatlıdır, ümumi minerallığı 4,5 qr\litrdir. Mərkəzi hissənin suyu kalsium-natrium karbonatlı, xloridli hidrokarbonatlı, ümumi minerallığı 4,0-6,0qr/litr olmaqla dördüncü tipə aid edilir.

Mineral bulaqlar 1986-cı ildə istifadəyə verilmişdir. İstifadə edilən yataqlar şərq sahəsi yataqları kateqoriyalar üzrə B-0,75 min m³/gün, mərkəzi sahə üzrə B-0270min m³/gün qiymətləndirilmişdir [17].

Naxçıvan Muxtar Respublikasında mineral su ehtiyatları balansı cədvəl 3-də verilmişdir.

Naxçıvan MR-nın mineral su ehtiyatlarının ekoloji-iqtisadi qiymətləndirilməsi

Cədvəl 3.

Tədqiq edilmiş su ehtiyatlarının yerləşdiyi yer	Sirab yataqları, Sirab kəndi	Badamlı yataqları, Badamlı kəndi	Vayxır yataqları, Vayxır kəndi	Şərqi sahə, Vayxır kəndi, 1,5 km
Mineral su istifadəçisi	“SİRAB” ASC	“Gəmiqaya Mineral Sular” MMC	“Vayxır” Mineral su zavodu	“Vayxır” Mineral su zavodu
Suya qarışan sülxurların tərkibi, suyun təzyiqi	qumlu-təzyiqli	əhəng-daşlı təzyiqli, təbii qazlı	əhəng daşlı təzyiqli	Tufqumlu və əhəng daşlı təzyili

Suyun q/l-lə minerallaşması və tərkibi	2,5-6,5 natrium- xlorid hidrokarbonatları	40-80 kalsium natrium karbonatı,xloridli, hidrokarbonatlı, 0,8-1,0 maqnezium karbonat, kalsium karbonat, natrium karbonat	4,0-6,0 kassium natrium karbonatları, xloridləri, hidrokarbo- natları	4,5 maqnezium natrium karbonatları
Istifadə olunan mineral suların adı min m ³ /gün	LP və VP 0,018 1053 m ³ /gün	LP 0,370 BP 0,75 2,5 mln/litr	B 0,270 min m ³ /gün	LP 0,210 B 0,75 min m ³ /gün
A				
B	0,821		0,690	0,270
C ₁	0,921			
C ₂				
Cəmi	1,741		1,045	0,345
Tibbi müalicəvi zəmanət №-si, və tarix	QKY SSSR №6160, 1967-ci il	QKY SSSR №6690, 1956-cı il	QKY SSSR №6677, 1972-ci il	QKY SSSR №6677, 1972-ci il

Vayxır yataqları tibbi müalicəvi əhəmiyyətinə görə xüsusilə özünə zəmanət almışdır. Belə ki, bu sular mədə-bağırsaq, ürək-damar, göz və dəri xəstəliklərinə çox yüksək effektiv təsir göstərir. Tərkibinə görə bu sular Fransada Lya-Burbul, Almaniyada Dyurkeyli, Saxalində Sineqorski mənbələrindən üstün və keyfiyyətli hesab edilir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının mineral sularının tibbi-müalicəvi əhəmiyyətinə diqqət yetirdikdə Culfa rayonunda yerləşən Darıdağ arsenli suyunu xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır.

Bu ərazidə mineral su ehtiyatları 1986-cı ildən 3 əsas yataq üzrə istifadəyə verilmişdir. Üç yatağın A+B+C gündəlik su sərfi 7738 m³/gün təşkil edir. Bu mineral su ehtiyatları əsasında regionda ekoloji təmiz mineral suların doldurulması üzrə zavodlar tikilmişdir. Diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, cədvəl 3-dən göründüyü kimi “Badamlı” zavodu 1956-cı ildə, “Sirab” zavodu 1967-ci ildə, “Vayxır” zavodu isə 1972-ci ildə tikilmiş və istifadəyə verilmişlər.

Lakin son illərdə Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasının blokada düşməsi ilə əlaqədar olaraq mineral su istehsalında bir sıra dəyişikliklər baş vermişdir. Zavodların mineral su istehsalın həcmi azalmışdır. Azərbaycan Respublikası üzrə mineral su ehtiyatına tələbat artdığından “Badamlı” zavodu öz istehsalını 03.08.2009-cu ildə bərpa edərək, “Gəmiqaya Mineral Sular” MMC adı ilə 2,5 milyon litr/gün mineral su, Vayxır Mineral Sular zavodu 1987-ci ildə, 2 milyon litr/gün, Sirab Mineral Su zavodu “Sirab” ASC isə 2003-cü ildə, 1053 m³/gün mineral su istehsal edirlər.

Mineral suların mənimsənilməsinin müasir vəziyyətinin təhlili göstərir ki, onlardan istifadənin həcmi mövcud potensial imkanlardan dəfələrlə geri qalır [21].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının su ehtiyatlarının təlili zamanı hidroenerji potensialının qiymətləndirilməsi ən mühüm amil hesab edilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Energetika Elmi Tədqiqat İnstitutunun tədqiqatlarından məlum olur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütün çaylarının çox illik potensial gücü 183,3 min kvt, yəni Azərbaycan Respublikası çaylarının, hidroenerji ehtiyatlarının ehtiyatlarının 44%-ni təşkil edir. Apardığımız tədqiqat işi nəticəsində məlum olmuşdur ki, Azərbaycan Respublikası çaylarının ümumi hidroenerji potensialı 37 mlrd.kvt/saat, Naxçıvan Muxtar Respublikası çaylarının hidroenerji potensialı isə 1283 mln. kvt/saat, ərazi üzrə enerjidən istifadə üçün texniki imkanlar 565mln.kvt/saat təşkil edir. Cədvəl 4-də S.H.Rüstəmov tərəfindən tərtib edilmiş Naxçıvan Muxtar Respublikasının çaylarının morfometrik ünsürləri verilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindən axan Araz çayı MR-nın hidroenerji ehtiyatlarında mühüm rol oynayır. Çayın orta illik enerji istehsalı ehtiyatı sərfi cəmi MR-nın ərazisində yerləşən, bütün qalan çay hövzələrinin mümkün enerji istehsalı sərfindən 1,5 dəfə çoxdur. Azərbaycan Respublikası EETİ-nin məlumatına görə Araz enerji qovşağında elektrik enerjisi istehsalını ardıcıl olaraq artırmaq mümkündür.

EETİ-nin məlumatına görə Araz enerji istehsalı qovşağında 1983-cü ildə Enerji istehsalı 50 mln kvt/saat, 1988-ci ildə 123 mln.kvt/saat olduğu halda, 1996-cı ildə enerji istehsalı azalaraq 95 mln.kvt/saat olmuşdur.

Naxçıvan MR-nın çaylarının morfometrik ünsürləri (S.H.Rüstəmov)

Cədvəl 4.

Çayların adı	Çayların uzunluğu (km-lə)	Su toplayıcı sahə (km ² -lə)	Mütləq yüksəklik		Orta meyil-liyi (%-lə)	Hövzənin orta yüksək-liyi (m-lə)	Çay şəbəkə sıxlığı əmsali (km ² -lə)
			Mənbəy	Mənsəb			
Çanaqçıçay	36,4	1888	2520	797	47,3	1630	0,56
Arpaçay	12,0	2630	2985	780	17,4	1968	0,54
Naxçıvançay	81,2	1630	2720	748	24,3	1625	0,48
Əlincəçay	61,6	599,2	2800	695	34,2	1610	0,50
Qaradərə	40,0	311,8	2100	686	35,4	1260	0,56
Gilançay	53,4	425,9	2700	678	37,9	2015	0,52
Düyünçay	29,6	123,5	3000	660	79,1	1740	0,59
Vənəndçay	29,4	91,4	2500	650	96,9	1962	0,53
Əylisçay	21,0	57,9	3600	634	141,2	1759	0,60

Ordubadçay	19,0	42,6	3575	630	155,0	2027	0,71
Gənzəçay	15,6	44,6	2700	621	133,3	1781	0,51
Kotançay	7,8	22,3	2842	617	285,3	1805	0,55
Kilitçay	4,8	9,5	2373	600	369,4	1384	0,53

“Azərenerji” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin məlumatına görə Naxçıvan Muxtar Respublikasında elektrik enerjisinə olan tələbat istehsal olunan enerjiden 4-5 dəfə çoxdur. Buna görə də müasir dövrdə MR-da enerji təminatı ən aktual problemlərdən biri kimi qiymətləndirir. Aşağıdakı cədvəl 5-də Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən çayların (Arazın sol sahili qollarının) enerji istehsalı potensialı gücləri verilmişdir.

Naxçıvan MR-da çayların (Arazın sol sahili qollarının) enerji istehsal potensialı

Cədvəl 5.

Çayların adı	Potensial gücü (mln.kvt)	Potensial enerji (kvt\saat)
Arpa çay	95	832
Naxçıvan çay	25	219
Əlincə çay	9,2	81
Gilan çay	29	254
Duzlu çay	5,7	50
Vənənd çay	7,3	64
Əylisli çay	1,7	15
Ordubad çay	5,7	50

1.6.Naxçıvan Muxtar Respublikasının torpaq və meşə ehtiyatları

Naxçıvan Muxtar Respublikasının torpaq və bitki örtüyü olduqca müxtəlif və rəngarəngdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının bitki örtüyü aşağıdakı mütəxəssislər tərəfindən: S.A.Zaxarov, Ə.K.Zeynalov, R.Q.Məmmədov, N.A.Əsədov, Q.F.Əliyev, B.Şəkuri və S.Məhərrəmov tərəfindən tədqiq edilmiş, buranın torpaq, torpaq eroziyası, torpaqların mineral tərkibini müxtəlif illərdə öyrənərək, bir neçə elementin o cümlədən manqan, mis, sink, bor, kobalt, molibden, xrom, vanadium, stransium elementləri üzrə xəritələr tərtib etmişlər. Bu tədqiqatlar Naxçıvan Muxtar Respublikasının torpaq örtüyünün tərkibi, yayılması, relyefin mürəkkəbliyi, bitki ehtiyatlarının ərazi üzrə yayılmasına, kontinental iqlim və insan fəaliyyətinin təsirinə həsr edilmişdir. Akademik H.Əliyev tərəfindən 1988-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisinin torpaq tipləri verilmişdir:

●Arazboyu düzənliyində və aşağı dağlıq sahələrində (dəniz səviyyəsindən 1200 metr hündürlüyədək) boz, ibtidai-boz, boz-çəmən, boz-qonur, şoran, və s. torpaqlar yayılmışdır;

●Orta və Yüksək dağlıq (dəniz səviyyəsindən 1300-2400 metr hündürlüyədək) sahədə şabalıdı, dağ-açıq şabalıdı, dağ-qəhvəyi, dağ-çəmən və s. torpaq növləri formalaşmışdır.

Yüksək dağlıq sahənin (dəniz səviyyəsindən 2400 metrdən yuxarı) çimli dağ-çəmən, qəhvəyi torpaqlar, yuyulmuş sahələr, çılpaq qayalıqlar və daşlıqlarla örtülmüşdür. Yüksək dağ zonası torpaqlından səmərəli istifadə etmək məqsədi ilə əsasən malqaranın, qoyunçuluğun inkişafı üçün istifadə edilir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında ən məhsuldar istifadə edilən qaratorpaqlar orta dağlıq zonanın cənub hissələrində yayılmışdır. Bu ərazilərdən əsasən taxılçılıqda və üzümçülükdə istifadə edilir. Bundan aşağıda yerləşən dağşabalıdı torpaqlarından dəmiyə dənli bitkilər becərilməsində və otlaq kimi istifadə olunur. Bunlardan aşağılarda ayrı-ayrı kiçik sahələrdə açıqşabalıdı torpaqlar inkişaf etmişdir ki, bu ərazilərdə taxıl kortof üzüm yetişdirilir.

Dağətiyi meyili düzənliyi əhatə edən şabalıdı torpaqlar bitkilərin suvarma normasını təmin etməklə, taxılçılığın və üzümçülüyn inkişafını təmin edir. Boz-qonur torpaqlardan da kənd təsərrüfatı məhsulların yetişdirilməsi məqsədi ilə istifadə edilir (taxıl, üzüm, bostan bitkiləri).

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisinin ovalıq zonalarında, əsasən Arazboyu düzənliyində yayılmış boz, boz-qonur, boz-çəmən və s. torpaqlarda suvarma əkinçiliyi geniş yayılmışdır ki, bu ərazidə taxılçılıq, bağçılıq, üzümçülük, bostan tərəvəz bitkiləri, meyvə və giləmeyvə bağları geniş yayılmışdır [16].

Müasir dövrdə bütövlükdə Azərbaycan Respublikası üzrə adambaşına düşən torpaq sahəsi 0,9 ha, əkinə yaralı torpaq sahəsi isə 0,52 ha təşkil edir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında isə adambaşına düşən torpaq sahəsi 1,8 ha təşkil etdiyi halda, şumlu torpaq 0,14 ha, kənd təsərrüfatı yerləri 0,51 ha, Azərbaycan Respublikasında müvafiq göstəricilər 0,2 ha və 0,65 ha təşkil edir.

Təyinatına görə, torpaq fondu 6 kateqoriyaya ayrılır:

- 1.Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar;
- 2.Əhalinin yaşayış məntəqələrinin torpaqları (şəhərlər, şəhər tipli qəsəbələr, kənd yaşayış məntəqələri);
- 3.Sənaye, nəqliyyat və digər kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar;
- 4.Dövlət meşə fondunun torpaqları;
- 5.Dövlət su fondu torpaqları;
- 6.Dövlət ehtiyat fondu torpaqları.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında meşə təsərrüfatı üçün torpaq fondunun 0,61%-i ayrılmışdır. Dövlət su fondu torpaqları isə (çayların, göllərin və digər su mənbələrinə aid edildiyi torpaqlar) ərazinin 1,9%-ni təşkil edir.

Məlum olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının meşə ehtiyatları çox zəifdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində orta və yüksək dağ çəmənliklərin sərhəddində böyük olmayan tala sahələrində meşəliklər mövcuddur. Meşəliklər Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisinin 0,63%-ni təşkil edir. Buda

Azərbaycan Respublikası üzrə mövcud olan (12,3%) meşə ehtiyatlarından 18 dəfə azdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə meşəliklərin ümumi sahəsi 3365 ha-dır. Ümumi meşə fondunun 46,4%-ni meşə torpaqları, 41%-ni isə meşə örtüyü təşkil edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında əsasən kənd təsərrüfatında istifadə olan torpaqların 28,5%-i Şərur, 27,6%-i Babək, 16,4%-i Ordubad, 16,8%-i Culfa və 10,7%-i Şahbuz rayonunun payına düşür [34].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının aqroiqlim şəraitinin və torpaq örtüyünün müxtəlifliyi ərazidə kənd təsərrüfatının çox sahəli olmasına, müxtəlif sahələr üzrə eləcədə müxtəlif zonalar üzrə kənd təsərrüfatının ixtisaslaşmasına səbəb olmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikasının müxtəlif ərazilərində kənd təsərrüfatının hansı istiqamətlərdə ixtisaslaşmasını daha dəqiq bilmək üçün ərazinin təbii qurşaqlar üzrə bölgüsü ilə tanış olmaq mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bunu Naxçıvan Muxtar Respublikasının kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin qurşaqlar üzrə paylanması cədvəl 6-da görmək olar.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisinin 32,1%-ni təşkil edən Arazboyu düzənliyə Babək və Şərur rayonlarının ərazisinin bir hissəsi Ordubad və Culfa rayonlarının cənub-qərb hissələri daxildir. Bu ərazidə bitkilərin suvarma normasını müəyyən edərək, süni suvarma nəticəsində tütünçülüğü, üzümçülüğü, bağçılığı, bostan-tərəvəz bitkilərini, taxılçılığı və yemçiliyi inkişaf etdirmək üçün geniş imkanlar vardır.

Apardığımız tədqiqat işin nəticəsindən belə qənaətə gəlmək olur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütün ərazisi üzrə yerləşən meyvə bağlarının 80%-i Ordubad rayonunun payına düşür.

Cədvəl 6-dan göründüyü kimi Ordubad, Culfa və Şahbuz rayonlarının əsas hissəsini, Babək, Şərur rayonlarının az bir hissəsini əhatə edən, alçaq və orta dağlıq qurşaqda bağçılıq, üzümçülük, tütünçülük, baramaçılıq, yem bitkiləri, taxıl və dənli bitkilərlə yanaşı heyvandarlığın (ətlik-südlük) inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu ərazidə qoyunçuluğun (ətlik-yunluq), maldarlığın (ətlik-südlük) inkişafı istiqamətində ixtisaslaşdırma aparmaq üçün geniş imkanlar vardır.

Naxçıvan MR-ın kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin qurşaqlar üzrə paylanması

Cədvəl 6.

№	Yüksəklik qurşaqları	Sahəsi, km ² -lə	Xüsusi çəkisi, %-lə	Təsərrüfat sahələrinin yerləşdirilməsinin qiymətləndirilməsi
1.	Arazboyu düzənlik qurşaq (600-1200m)	1720	32,1	Tütün, bostan-tərəvəz, meyvə üzüm, taxıl və yem bitkilərinin yetişdirilməsi üçün əlverişlidir
2.	Alçaq dağlıq qurşaq (1200-1800m)	1600	29,8	Tütün, meyvə, üzüm, tərəvəz, taxıl və yem bitkiləri,

				qoyunçuluq və arıçılığın inkişafı üçün əlverişlidir.
3.	Orta dağlıq qurşaq (800-2500m)	1523	28,4	Bağçılıq, yem bitkiləri, ətlik-südlük heyvandarlığın yetişdirilməsi üçün əlverişlidir.
4.	Yüksək dağlıq qurşaq (2500-3000m)	523	9,7	Yem bitkiləri, heyvandarlıqda yay otlaqları kimi istifadəyə əlverişlidir

Əgər bu ərazidə torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsi aqroiqlim ehtiyatlarının dəqiqləşdirilməsi və aqroekoloji rayonlaşdırma aparılarsa Şərur, Şahbuz, Culfa, Ordubad rayonlarının kənd təsərrüfatı və heyvandarlıqla məşğul olan təsərrüfatlarının geniş sürətdə inkişaf etdirilməsi üçün daha əlverişli şərait yaranmış olar.

Alçaq və orta dağlıq qurşağın əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, burada əkinçiliyin əsas hissəsini Arazboyu düzənlik ərazisindən fərqli olaraq, dəmiyə əkinçiliyi üstünlük təşkil edir. Lakin onuda qeyd etmək yerinə düşər ki, bu ərazilərdə əkinçiliyin inkişafı və otlaqlar kimi istifadə edilməsinə baxmayaraq, ərazidə eroziyaya qarşı tədbirlərin görülməsi çox zəruri haldır.

Bu ərazilərdə bitkilərin suvarma normasını və heyvandarlığın inkişafını təmin etmək məqsədi ilə su anbarları, süni göllər və təbii şirinsulu göllərdən geniş istifadə edilir. Aşağıdakı cədvəl 7-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının süni su anbarların tutumu verilmişdir.

Naxçıvan MR-nın su anbarların tutumu

Cədvəl 7.

Su anbarları	Araz	Aqraçay	Vayxır	Bənənyar	Uzunoba	Sirab	Nehrəm	Xok
Tutumu, (mln.m ³)	1254	150	100	15	9	9	6	3

Yüksək dağlıq qurşaqda əlverişli iqlim şəraitinə malik olan yay otlaqlarından istifadə etməklə, heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi üçün geniş imkanlar vardır. Burada qoyuçuluq, ətlik, yunluq və südçülük sahələri inkişaf etdirilir.

Yüksək dağlıq qurşaq çəkisinin böyüklüyü, yununun keyfiyyəti ilə fərqlənən “Balbas” qoyun cinsinin inkişaf etdirilməsi üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Bütün bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, kontinental iqlim şəraitinə malik olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında yağıntıların azlığı və temperaturun kəskin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, kənd təsərrüfatı sahələrinin normal inkişafını təmin etmək mümkün deyil. Buna görə də əkinə yaralı torpaqların böyük bir hissəsi demək olar ki, 80-85%-dən çoxu suvarılır.

Yuxarıdakı cədvəl 7-dən göründüyü kimi 1960-cı ildən başlayaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasında bir sıra süni göllərin, gölməçələrin və su anbarların yaradılması, geniş miqyaslı melorasiya tədbirlərinin görülməsi, kənd təsərrüfatının suvarma normasını təmin etməklə, ərazinin su təhcizatını təmin etmişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının mövcud su ehtiyatlarından istifadə etməklə (sənaye və kənd təsərrüfatı sahələri üçün) suya olan tələbatı aradan qaldıraraq, suvarılan torpaq sahələrini iki dəfə artırmaq olar [35].

FƏSİL II

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İNKİŞAFINDA NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ MİNERAL EHTİYATLARININ REGIONAL İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİ

2.1. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi istehsal sahələrinin iqtisadi səmərəliliyinin ekoloji təhlili

Fəsil I-də qeyd olduğu kumu Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisi, təbii şəraiti, yeraltı, yerüstü təbii ehtiyatları ilə çox zəngindir. Yeraltı təbii ehtiyat yataqlarının əsasını molibden, mis-molibden, mis-polimetal, sürmə, sürmə-mərgümüş, civə, kobalt, vilfrom, titan, manqan, daşduz, dolomit, boksit, fosforit, kükürd, məlumat daşları (çəhrayı dolomit, yəşəm, əqiq, kalsedon, oraqonit, ametist), traverit, qara mərmər, monسیونit, sement xammalı və s. təbii ehtiyatlar təşkil edir.

Bunlarla yanaşı Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində 200-dən çox soyuq və termal mineral bulaqlar mövcuddur. Onlardan sənaye üsulu ilə istifadə edilən yataqlar aşağıdakılardır:

- Badamlı,
- Sirab,
- Vayxır,
- Nəhəcir,
- Qahab.

Müalicəvi və süfrə əhəmiyyətli olan bu mineral bulaqlar II Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadiyyatının inkişafında mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdurlar.

Hal-hazırda Naxçıvan Muxtar Respublikasının hər hansı inzibati rayon ərazilərinin xalq təsərrüfatı kompleksi, xüsusilə təbii mineral ehtiyatı hesablanmış, müasir texniki emal üsullarının tətbiqi nəticəsində istifadəsi mümkün olan mineral xammal ehtiyatları tədqiq edilmişdir.

Hər tərəfli geoloji tədqiqat qrupuna daxil olan mineral xammal ehtiyatlarının tədqiqi isə gələcəyin problemləri oməqlə qalır. Ona görə ki, birinci olaraq, bu təbii mineral ehtiyatların miqdarı hesablanmayıb və struktur tərkibi müəyyən edilməyib. İkincisi isə, bu təbii ehtiyatların istismarı və emalı üzrə texniki-iqtisadi göstəricilər müəyyən edilməyib.

Elm və texnikanın müasir inkişafı dövründə, ölkənin iqtisadiyyatı, onun beynəlxalq iqtisadi əlaqələrində, mövqeyi təkcə mineral xammal ehtiyatlarının mövcudluğu ilə ölçülmür. Bunların iqtisadi coğrafi və təbiəti mühafizə sərfəliliyini, müasir texnikaya, elmi texniki tərəqqiyəyə əsaslanaraq, emal üsullarının tətbiqi şəraitində, ilkin, təkrar xammal və istehsal tullantılarının təkrar emalının kompleks istifadəsi təşkil edir.

Faydalı qazıntı yataqlarının yerləşməsinə görə, Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün səciyyəvi olan əsas amil onun ərazisində müasir elmi-texniki əhəmiyyətli, elm tutumlu, enerji tutumlu, tərkibi kompleks faydalı elementlərlə zəngin olan, əlvan metal xammal məhsul istehsalı sahələri mövcuddur. Bu əlvan metal yataqlarına daxildir: Paraqaçay mis-molibden, Gümüşlü sink-qurğuşun, Ağdərə, Ağyurd polimetal və Munundərə metal yataqları.

Sovet hakimiyyəti illərində göstərilən yataqların istismarı, məhsulun emalı sadə texnika, bəsit texnoloji üsulların tətbiqi şəraitində aparılırdı. Alınmış yarımfabrikat məhsullar mis-molibden, sink-qurğuşun, polimetal konsentratlardan son məhsul almaq üçün Sovet İttifaqının başqa regionlarına göndərilirdi.

Belə yarımçıq, bəsit istehsal proseslərinin fəaliyyəti əsasən 3 amilin əsasında həyata keçirilmişdir:

1. SSRİ –nin tərkibində Azərbaycan SSR-nin iqtisadi inkişafda beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakı;

2. Naxçıvan Muxtar Respublikasında çıxarılan əlvan metal konsentratlarının məhdud olması üzündən onları son emal üçün respublika ərazisində müvafiq sənaye müəssisələrinin olmaması;

3. Yüksək enerji və mineral tutumlu əlvan metalların misin, molibdenin, sinkin, qurğuşunun emalı üçün yüksək texnologiyanın məhdudluğu [17].

Ona görə də Gümüşlü sink-qurğuşun mədənindən çıxarılan təbii xammal 1954-cü ildən 1980-ci illərin ortalarına qədər bu mədəndən çıxarılan xammaldan alınan konsentratlar, Şimali Qafqazda Orcakinidze şəhərindəki Elektrosink zavoduna göndərilmiş, burada sink, qurğuşun və tərkibindəki əlvan metallardan qızıl alınmışdır.

Normal istehsalı prosesləri vaxtında filizin çıxarılması, filiz ehtiyatlarının tədricən azalması şəraitində, filiz ehtiyatı ildən ilə azalıb (əsrin 50-60-cı illərində 25-30 min tondan, 1980-1985-ci illərdə 16 min tona), filizin tərkibindəki sinkin miqdarı 4,5%-dən 1,9-2,0%-ə qədər qurğuşunun miqdarı isə 0,4%-ə düşmüşdür. Sabiq respublika dövlət Geologiya və Mineral Xammal Ehtiyatları komitəsinin məlumatına görə ilkin xammal ehtiyatından cəmi 15-16%-i qalmışdır [10].

Gümüşlü mədən idarəsindən aldığımız məlumatları təhlil etdikdən sonra əsasən belə nəticəyə gəlmək olur ki, Yerin təkindən çıxarılan filizin tərkibində sink və qurğuşundan başqa gümüş, barıt, kadmium, indium, germanium, qaliumda vardır. Bunlar az miqdarda olsa da konsentratın tərkibinə keçir, azda olsa təkrar emalda istifadə olunur. Gümüşlü mədən idarəsinin məlumatlarının təhlili göstərir ki, onun mədənindəki sink, qurğuşun, filiz xammalındakı potensial elementlərin çıxarılması əmsalı əsasən 16-17%, sənaye əhəmiyyətli elementlərin əmsalı isə 48-50% olmuşdur.

1958-1980-ci illərin əvvəllərinə qədər istismarda olan Paraqaçay molibden mədəninin xammal ehtiyatlarının tərkibində metalın miqdarı ayrı-ayrı sahələr üzrə 0,12%-dən 0,35%-ə qədər olmuşdur.

1980-ci ildə Yerin təkindən çıxarılmış filiz xammalından alınmış 6min ton konsentrat son emal üçün Kazaxstanın Balxaş Kimya-Metallurgiya kombinatına göndərilmişdir.

Paraqaçayın molibden filizinin tərkibindəki kobaltın bir hissəsi emal vaxtı konsentratın, bir hissəsi isə filiz saflaşdırma şlaqlarının tərkibində qalırdı. Şlaqların tərkibindən kobaltın çıxarılması yeni texnoloji üsulların tətqiqi nəticəsində mümkündür. Bizdə isə belə yeni texnologiya olmadığından, bu məhsulu əldə etmək hələ ki, mümkün deyil. Burada olan kobalt tərkibli tullantıların emalı gələcəyin problemi olaraq qalır. Lakin bununda müsbət həlli texniki-layihə laboratoriya tədqiqatlarının aparılması tələb edir ki, keyfiyyət və kəmiyyət baxımından xammalın sərfəliyi müəyyən edilsin.

Bu filiz yatağının tərkibində əsas sənaye əhəmiyyətli element olan molibdendən başqa prit, kvars, nadir hallarda xalkoprit, sfarelit, qalenit və dəmir tərkibli minerallarda vardır. 1939-cu ildə aşkar edilmiş bu yataq 1952-ci ildən istismara başlanmışdır. Bu proses 1980-ci illərin sonunadək davam etmişdir. İstifadə olunan yataqların istismarı müddətində hasil edilən molibden mədən dərəcəsində istismar sahəsinin ehtiyatı demək olar ki, tükənmişdir. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumatına əsasən yataqlardakı ehtiyatlardan istifadə gələcəyin problemi kimi qarşıda durur. Lakin belə təbii xammal əldə etmək üçün Azərbaycan Respublikasının başqa rayonlarında təbii ehtiyat yataqlarından istifadə edərək, bu problemlərin aradan qaldırılması üçün real imkanlar vardır [9].

Belə ki, Balakən və Zaqatala rayonlarının yüksək dağlıq zonasında polimetal filizlərinin sənaye ehtiyatı və ərazidəki filiz-çay polimetal yataqlarının sənaye üsulu ilə istismarı, istismar müddətində Paraqaçayda molibdenin emalı vaxtı çıxan tullantıların tərkibindəki molibdenin təkrar emalı nəticəsində əldə olunan, kənd təsərrüfatı sahələri üçün mikrogübrə istehsalında istifadəsi mümkün ola bilər.

Məlum olduğu kimi, molibden ərintisi raketlərin, atom reaktorların detallarının hazırlanmasında, uçan aparatlarının qanadlarının haşiyələrinin birləşdirilməsində, radioantennaların, termoemission dəyişdiricilərin hazırlanmasında geniş şəkildə istifadə edilir.

Müasir dövrdə texniki-tərəqqinin inkişafı üçün çox zəruri olan molibden xammalın istifadəsi Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafında mühüm amillərdən biridir. Geoloji kəşfiyyatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Mehri-Ordubad zonasında mis, molibden, polimetal, qızıl, gümüş və s. mineral elementlərin mövcudluğu göstərir ki, gələcəkdə bu elementlərin istifadə edilməsi üçün böyük elmi zəmin vardır. Lakin bu təbii ehtiyatların kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri haqqında dəqiq məlumatların olmaması, onların istismarının, təsərrüfat əhəmiyyəti haqqında konkret fikir söyləməyə imkan vermir.

Laborator tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Ağdərə polimetal filizinin tərkibi prit, bornit, argentit, kovalin, kolkoz, malaxit, səpinti halında qızıl, qeyri-filiz minerallarından kvars, barit kimi elementlərlə zəngindir.

Yataqların sənaye üsulu ilə istifadəyə verilməsi geoloji-kəşfiyyat işləri aparılması ilə ehtiyatların miqdarının dəqiqləşdirilməsi, texniki iqtisadi baxımından yataqların iqtisadi səmərəliliyini müəyyən edərək, mütərəqqi emal üsullarının tətbiqinin həyata keçirilməsini tələb edir.

Andalizit yataqlarının ümumi ehtiyatı mineral ehtiyat kateqoriyaları (A+B+C) üzrə 38 min m³-dir ki, bu da sənaye üsulu ilə istismar üçün çox azdır. Oda davamlı olan bu xammal fosfor istehsalında və elektrometallurgiyada istifadə üçün yararlıdır [10].

Nehrəm daş-duz mineral ehtiyatı yatağında Nehrəm daş duzu kristallik olub aq-boz, tünd-qonur rəngindədir.

Aparılan laboratorial analizlər nəticəsindən məlum olmuşdur ki, Nehrəm duzunun tərkibində natrium-xlorun miqdarı 91-95%, maqneziumun miqdarı 80-81% olmaqlar normadan artıq deyil. Kalsium duzunun tərkibi dəyişkən olub, şimal-qərb istiqamətdə onun miqdarı azalır. Onun əvəzində kalium-xlor və natrium-sulfat duzları kalsium duzlarını əvəz edir.

Azərbaycan Respublikası Milli Geoloji Kəşfiyyat Xidmətinin hesablamalarına görə yataqda duzun qalıq ehtiyatı 8 milyon tondur. Naxçıvan Muxtar Respublikası duz yataqlarından istismar müddətində hasil edilmiş, duz ehtiyatlarından sənayedə, yeyinti sənayesində, kənd təsərrüfatında mal-qaranın yemi kimi, Azərbaycan Respublikasında əsasən Şimali Qafqazda geniş şəkildə istifadə edilir.

Nehrəm dolomit yataqları Araz çayının sol sahilində Nehrəm kəndi ərazisində yerləşir. Azərbaycan SSR Geologiya idarəsinin (indiki Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi) 1954-cü ildə apardığı tədqiqat işlərinin məlumatına əsasən yataqda dolomit qatının qalınlığı 200-220 metr olub, 600 metrlik bir məsafədə uzanır [10].

Məlum olduğu kimi, dolomitin tərkibi müxtəlif elementlərlə zəngindir. Geoloji kəşfiyyat işlərinin məlumatlarına əsasən demək olar ki, Nehrəm dolomit yatağında sənaye ehtiyatı üçün uzun müddət sənaye istehsalını təmin edən dolomit ehtiyatı mövcuddur.

Azərbaycan Respublikası Milli Geoloji Kəşfiyyat Xidmətinin məlumatına əsasən Nehrəm dolomit yatağında 100 milyon ton dolomit ehtiyatının olması proqnozlaşdırılmışdır. İqtisadi-ekoloji baxımından açıq üsulla istifadə edilməsi sərfəli olan bu yatağın istismarı çox əhəmiyyətlidir [10].

Dolomitdən oda davamlı materiallar flüş, butdaşı, üzlükdaşı, nadir hallarda maqneziumlu daş almaqla xammaldan ekstensiv sənaye üsulu ilə istifadə edilmişdir və nəticədə potensial imkandan səmərəli istifadə edilmədiyindən az gəlir əldə edilmişdir. Faydalı elementlərlə zəngin olan Nehrəm duzu sənaye əhəmiyyətli soda alınması üçün qiymətli xammaldır. Hələ 1960-cı illərdə akademik Y.Məmmədəliyevin təklifi ilə Nehrəm duzundan susuzlaşdırılmış soda alınmasının təklif edilmişdir. Lakin duz mədəninin coğrafi şəraiti su ehtiyatı ilə məhdud olması bu məsələnin həllinə imkan verməmişdir. Bundan başqa soda istehsalından çıxan kimyəvi tullantılarla çirklənmiş suyun Araz çayına tökülməsi təhlükəsi ortaya çıxmasıda, sənaye müəssisəsinin qurulmasına əngəl olmuşdur.

Hal-hazırda elm və texnikanın mütərəqqi kimyəvi emal üsullarının inkişafı şəraitində, bizim fikrimizcə du sənaye sahəsini inkişaf etdirmək olar. Aztullantılı, tullantısız, qapalı su dövrəni texnologiyalarının tətbiqi şəraitində Nehrəm daşduzundan susuzlaşdırılmış soda alınması zəruriyyəti Azərbaycan

Respublikasının yeni iqtisadi inkişaf və bazar münasibətlərinə keçməindən irəli gəlir.

Bu tədbirin həyata keçirilməsi iqtisad-ekoloji baxımından aşağıdakı vacib məsələlərin həll edilməsinə imkan verir:

1. Azərbaycan Respublikası əhalisinin süfrə duzuna olan tələbatını xeyli ödəyir;

2. Azərbaycan Respublikasında məişət sənayesində susuzlaşdırılmış sodağa olan tələbatı təmin edir.

Geoloji tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Nehrəm, Duzdağ və Süst daşduzu yataqlarının mineral ehtiyatları bəzi ünsürləri daxil etməklə, sənaye istehsalı məqsədi ilə istismar üçün uzun müddətə çatır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan Respublikasının süfrə duzuna olan tələbatını, külli miqdarda nəqliyyat xərci müqavilində şimali Xəzər rayonlarında yerləşən, Qazaxstan Respublikasının Başqunçaq və Elton göllərinin çöküntü duzları ilə ödəlinirdi. Bundan əlavə Ukrayna Respublikasının Slavyansk, Qazaxstan Respublikasının Aktyubinsk, Türkmənistan Respublikasının Kuuli rayonlarından dəmiryolu nəqliyyat vasitələri ilə Azərbaycan Respublikasına duz gətirilirdi.

O dövrdə Naxçıvan duzunun əsas istehlakçısı kimya sənayesi, kənd təsərrüfatı və qisməndə əhalinin iaşə xidmətlərini təmin etmək məqsədi daşıyırdı. 1980-ci illərə qədər Duzdağ, Nehrəm, Süst dağ mədənlərində iri parçalar və dənəvar halda qapalı üsulla 120 min ton duz hasil edilirdi, ancaq son illərdə istehsal kəskin sürətdə azalmışdır [26].

2.2. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yerli təbii ehtiyatlardan istifadənin inkişaf dinamikası

Aparığımız statistik məlumatların təhlili göstərir ki, daşduz istehsalı 1993-cü ildə 3,3 min ton, 1995-ci ildə 5,3 min ton olmuşdursa, 1997-ci ildən başlayaraq daşduz istehsalı yenidən azalmağa başlamışdır. 2003-cü ilin məlumatına görə il ərzində 4,6 min ton daşduz istehsal olunmuşdur (cədvəl 8).

Nehrəm duzunun təmizlənməsi və susuzlaşdırılmış soda sənayesində istifadəsi məsələsi mübahisəli olaraq hələdə qalmaqdadır. Yuxarıda sadalanan mədənlərdən çıxarılan duzun tərkibi aşağıdakı kimidir:

Natrium-xlorid;

Kalsium-sulfat;

Maqnezium-sulfat;

Maqnezium-xlorid;

Kalsium-xlorid və s.

Kimyəvi tərkibinə görə Süst və Duzdağ mədənlərinin birinci və ikinci laylarından çıxarılan duz emal edilmədən kimya və yeyinti sənayesində emal edilir.

Məlum olduğu kimi bu mədənlərdən çıxarılan duzun keyfiyyəti Qazaxstan Respublikasının Aktyubinisk, Ukrayna Respublikasının Slavyansk, Türkmənistan Respublikasının Kuli duz yataqlarının keyfiyyətindən yaxşıdır. Süst və Duzdağ mədənlərindən çıxarılan duzun tərkibində natrium-xloridin (NaCl) çoxluğu, Na_2SO_4 və Mg_2SO_4 azlığı onun susuzlaşmış soda istehsalında keyfiyyətli xammal olmasını sübut edir.

Süst və Duzdağ duz mədənlərinin sənaye əhəmiyyətli istehsalının səmərəliliyi baxımından, duz mədənlərinin istismarında hansı texnoloji üsulların tətbiqinin seçilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Naxçıvan MR-da yerli resurslardan istifadənin dinamikası

Cədvəl 8.

Sənaye həcmi	Natura ifadəsində sənaye məhsullarının həcmi								
	1993	1995	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Tikinti gipsi	-	-	-	-	9,0	4,0	1,0	-	-
Qeyri-filiz tikinti materi- alları, min m ³	-	82,9	-	-	31,3	24,6	15,6	-	-
Qeyri-filiz tikinti materi- alları, min ton	-	-	-	-	-	-	-	9,9	16,1
Elektrik ener- jisi mln. kv saat	156	111,5	92,8	73,2	55,0	42,5	33,9	71,3	101,5
Istilik enerjisi, min hkal	-	-	-	-	45	24	16,4	17,1	22,4
Daş duz,min ton	3,3	5,3	2,2	-	2,7	3,3	3,2	3,4	4,6
Üyüdülmüş duz, min ton	2,0	2,5	1,0	1,0	0,7	1,1	0,8	1,6	-
Qum-çınqıl, min m ³	-	22,3	-	-	14,9	16,0	9,6	11,6	-
Sönməmiş əhəng, ton	-	-	-	-	-	6,1	2,0	2,0	20,0
Mineral su, mln. but	-	0,5	-	-	13,7	90,6	99,9	118,2	128,2
Orta məxrəc üçün 0,51	5,6	1,0	2,4	2,9	2,7	1,8	2,0	3,1	-
Tünd içkilər, min dal	-	10,7	4,9	5,2	9,6	11,7	8,8	8,6	-
Pivə, min dal	-	-	-	-	-	12,9	10,1	10,3	12,5

Qənd, ton	-	-	-	-	18,0	12,7	19,5	372,4	-
Çörək və çörək bulka məmulatları, min ton	24,4	13,2	26,9	27,3	27,3	27,5	27,9	28,3	-
Gəc, ton	-	-	-	-	-	-	220	660	857,5

Apardığımız tədqiqat işi nəticəsində məlum olmuşdur ki, Süst və Duzdağ mədənləri aqroekoloji rayonlaşma baxımından kontinental və quru iqlim şəraitində yerləşir, burada torpağın səthindən gedən buxarlanma, ərazidə illik atmosfer yağıntılarının miqdarından 10 dəfə çoxdur. Bundan əlavə duz laylarının səthdə yerləşməsi, atmosfer yağıntılarının məhdudluğu, yeraltı suların dərinliyi, quru və isti iqlim duzun açıq üsulla çıxarılmasına əlverişli şərait yaradır.

Süst mədənində ən perspektivli hesab edilən mədənin qərb sahəsində duz layının qalınlığı 10 metrədən 40 metrə qədər gəlib çatır.

Duzdağ mədənində dənəvər və parça halında çıxarılan duzların miqdarı 1970-1980-ci illərdə 100 min ton olmuşdur. SSRİ-nin dağılması ilə əlaqədar 1990-cı illərdə (son 10 ildə) mədəndə istehsalın həcmi son dərəcə azalmış və respublikada az miqdarda istehsal edilir.

Nehrəm və Süst düzünün duz ehtiyatının tərkibində natrium-xlorun miqdarı azdır. Əvvəlki iki maddənin (Na_2SO_4 və Mg_2SO_4) duzuna nisbətən çətin həll olunması ilə fərqlənir. İstehlak məhsulu kimi onun yaralı hala salınması texniki emal vasitəsilə təmizlənməsi tələb edir.

Azərbaycan Dövlət Geologiya və Mineral Xammal Komitəsinin 1998-ci ilin məlumatına görə Nehrəm mədənində 325 milyon ton duz ehtiyatı vardır. Həmin məlumata görə mədənin perspektiv duz ehtiyatı 1500 milyon tondan çoxdur [9].

Aşağı keyfiyyətli Nehrəm duzunun saflaşdırması yolu ilə onun tərkibindəki faydasız qarışıqların çıxarılması, sənaye istehsalında istifadəsini təmin edir. bu tədbirin yerinə yetirilməsi külli miqdarda investisiya qoyuluşu tələb edir. Nəzərə alsaq ki, indiki şəraitdə bu reallığa uyğun deyil, onda xarici şirkətlərin birgə iştirakı bu problemi aradan qaldıraraq məhsul istehsal etmək olar. Eyni zamanda gələcəkdə tikilməsi nəzərdə tutulan susuzlaşdırılmış soda zavodunun istehsal etdiyi məhsullarla, Sumqayıt kimya zavodlarının, Gürcüstan və Dağıstan respublikalarının sənaye müəssisələrinin və ümumiyyətlə kənd təsərrüfatının Nehrəm duzuna olan tələbatını ödəməklə gəlir əldə etmək olar.

Azərbaycan Respublikasının sabiq Dövlət Plan Komitəsinin 1995-ci ildə tərtib etdiyi balans materialına əsasən Azərbaycan Respublikasının Nehrəm duzuna olan illik tələbatı 1800 minton miqdarında hesablanmışdır. Bunlardan 715 min tonu Sumqayıt kimya zavodlarının, 700 min tonu gələcəkdə tikilməsi nəzərdə tutulan soda zavodunun duz məhlulu kimi istifadəsində, 100 min tonu isə yüngül və yeyinti sənayesi müəssisələrin tələbatını ödəmək üçün nəzərdə tutulmuşdur [7].

Babək rayonu Qızılwəng ətrafı tikinti duluzçuluq və kərpic istehsalı üçün yararlı olan gil ehtiyatı ilə zəngindir. Rəsmi məlumatlara görə 1km^2 ərazidə yerləşən gil yataqları iki təbəqədən ibarətdir. Birinci qatın qalınlığı 1,2 metr, ikinci

qatın qalınlığı isə 2,4-2,5 metrdir. Bunlar yerli əhali tərəfindən bəsit üsulla cürdək, səhəng, səric, babya, təndir düzəldilməsində istifadə edilir. Ərazidə gil ehtiyatının miqdarı 150 min m³-dir. Bunun yaxınlığında yerləşən Babək gil yatağı daha keyfiyyətli hesab edilir ki, bu da keramit, bişmiş kərpic istehsalı üçün xammaldır. Lakin bu xammalın ehtiyatının məhdud olması, xammalın sənaye üsulu ilə istismarına imkan vermədiyindən, yerli əhəmiyyətə malikdir.

Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, bunlarla yanaşı Naxçıvan çökəkliyindəki gips yataqlarından da yerli əhali tərəfindən tikintidə, məişətdə istifadə edilir. bu gips yatağının qalınlığı 0,5-2,5 metr arasında tərəddüd edir. Belə ki, bu yataqdan götürülən xammaldan 1999-cu ildə 9 ton, 2000-ci ildə 4 ton, 2001-ci ildə cəmi 1 ton tikinti gipsi istehsal olunmuşdur. Cədvəl 8-dən görüldüyü kimi 2002-ci ildən istehsal dayanmışdır.

Gümüşlü sink-qurğuşun mədəni Şərur rayonunda yerləşir. VII əsrdən məlum olan bu mis mədəninin illik sənaye ehtiyatı 1888-1890-cı illərdə hesablanmış və 1954-cü ildən istifadəyə verilmişdir. Gümüşlü sink-qurğuşun mədəni şimal, şimal-şərq istiqamətində 3,5 km məsafədə uzanır. Mineral xammalın tərkibində sink və qurğuşundan başqa mis, titan, qalay, vanadium, marqans, qalenit, sfarelit, pirit, xalkopirit, argenti, nadir hallarda kaolinə, xalkozinə, malaxitə, limonitədə rast gəlinir [21].

Rəsmi məlumata görə Gümüşlü mədəninin istismarı dayandıqdan sonra mədənin qalıq ehtiyatı ilk ehtiyatın 10-12%-ni təşkil edirdi ki, bu da yeni istismar fəaliyyətinin bərpası üçün texniki-iqtisadi baxımından azdır. Istismar müddətində çıxarılan filizin emalından konsentratın tərkibinə keçmiş sink və qurğuşundan başqa qızıl, gümüş də daxil olmuşdur. Son emal üçün konsentrat Orcomikidze (indiki Vladıqafqaz) şəhərindəki «Elektrosink» zavoduna göndərilmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Geologiya İnstitutunun məlumatına əsasən Gümüşlü sink-qurğuşun mədəninin istismarı müddətində filiz xammalının tərkibində olan faydalı elementlərin 17%-i çıxarılmışdır və belə olduğu şəraitdə qalay, vanadium, germanium, barit kimi nadir tapılan və qiymətli elementlər tullantıların tərkibində itirilmişdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, hər hansı mütərəqqi texnoloji metodların tətbiqi şəraitində xammalların tərkibindən faydalı elementlərin hamısının çıxarılması mümkün deyil, lakin onların faydalılıq əmsalını optimal səviyyəyə qaldırmaq imkan daxilindədir. Təcrübə göstərir ki, Gümüşlü xammalının ilk, son emal proseslərində mütərəqqi texnoloji metodlar tətbiq edilsəydi elementlərin çıxarılması əmsalı 65-70%-ə qaldırmaq olardı.

Şərur rayonunun ərazisi mərmər, travertin və tikinti daşları ilə zəngindir. Şərur dəmir yol stansiyasından 8 km şimal-şərqdə Qaratəpə dağında mərmərləşmiş əhəng daşı yataqları yerləşir. Boz rəngli, sıx bərkliyə malik olan əhəng daşları Naxçıvan Muxtar Respublikanın şəhərlərində, xüsusilə Naxçıvan şəhərinin tikinti obyektlərində istifadə edilir. Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, əhəng daşından əsasən 2000-ci ildə başlayaraq istifadə olunmuş və 2000-ci ildə 6,1 ton, 2001 və 2002-ci illərdə 2 ton, 2003-cü ildə isə istehsal 10 dəfə artaraq 20 ton olmuşdur (cədvəl 8).

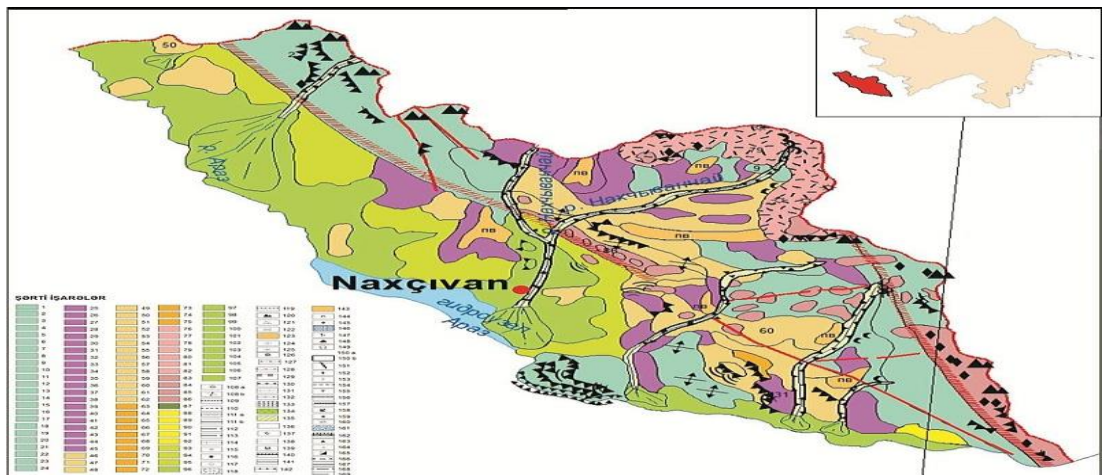
Keçmiş Azərbaycan Dövlət Güologiya və Mineral Xammal Ehtiyatları Komitəsinin məlumatına əsasən B+C kateqoriyaları üzrə yatağın 33,6 min m³ ehtiyatı vardır. Lakin yatağın istismarında daşların 30-35%-ə qədər qırıntıya, itkiyə çevrilir ki, bu da onun fəaliyyət dövrünü qısaldır. Bunu nəzərə alaraq gələcəkdə itkilərin azaldılması hesabına istismar işlərinin aparılması zəruri tədbir kimi həyata keçirilməlidir [9].

Şərur rayonunun ərazisində Şaxtalı ilə Qarabağlar kəndləri arasındakı travertin yataqlarından tikintidə, bəzək işlərində istifadə edilir. Məsələli və göz-göz formaya malik olan daşlar, soyuq və isti bulaqların karbonat və kalsium maddələrin çöküntüsündən əmələ gəlmişdir. Müxtəlif bloklar, sement, tikinti xammalları, bəzək daşları alınmasında işlədilən travertin ehtiyatı burada 1600-1700 milyon ton hesablanmışdır. Yataqlar 50 ildən çoxdur ki, istismar edilir və onun məhsulundan təkcə Naxçıvan MR-də deyil, eləcə də Azərbaycan Respublikasının bir sıra rayonlarında, xüsusilə Bakı, Sumqayıt şəhərlərində istifadə edilir.

Kərpic, kirəmit, saxsı qablar istehsalında xammal olan kvarts qumları ehtiyatı Naxçıvan MR-da geniş yayılmışdır. Yayçı, Danzik, Sədərək, Gümüşlü, Vəlidag, Dəhnə, Bozdağ, Sarıdağ yataqlarında kvartsit qatının qalınlığı 0,5-2,5 m arasında dəyişir. Xammalların tərkibində kvarsın miqdarı 70-80%, qalan hissəsi hematit, dəmir, limonit, xlorit, apatit, muskovitdən ibarətdir. Naxçıvan MR-a təsərrüfatlarının, əhalisinin divar, tikinti materiallarına geniş ehtiyacını nəzərə alaraq, göstərilən xammalların istifadə edilməsi ilk növbədə sənaye istehsalının təşkilini tələb edir. İndiki dövrdə mövcud imkanlardan səmərəli səmərəli istifadənin əsas təməyülü yataqların özəlləşdirilməsi ilə həyata keçirilə bilər.

Şahbuz rayonu ərazisində Kükü və Zimel kəndləri yaxınlığındakı aşkar edilmiş andezit-dasit və kükürd yataqları rəsmi məlumatlara əsasən XIX əsrin sonlarından yerli əhali tərəfindən istifadə edilir. Burada 10 ton süxurdan 1 ton kükürd alınması məlumdur. Bu mənada yerli əhəmiyyət daşıyan bu yataqların istismarında mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsi mühüm vasitə kimi qiymətləndirilməlidir [12].

Ərazinin təbii ehtiyatlarının iqtisad-ekoloji qiymətləndirilməsinə nəzər saldıqda Orta Araz təbii vilayətinin geomorfoloji xəritəsi diqqəti cəlb edir (şəkil 2).

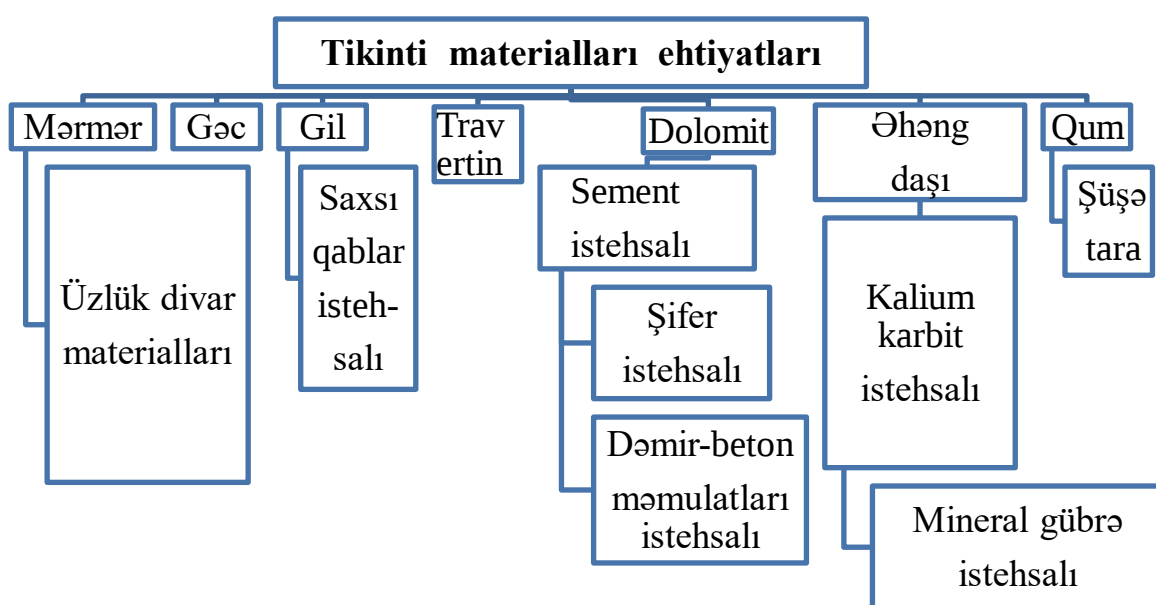
Şəkil 2. Orta Araz təbii vilayətinin geomorfoloji xəritəsi

Şəkil 2-dən göründüyü kimi Orta Araz təbii vilayəti mineral ehtiyatlarla zəngin olmaqla bərabər ərazinin hidroşəbəkəsi də tədqiqat obyektinə çevrilir.

Naxçıvan MR-sı ərazisi sement və şüşə xammalı ilə zəngindir. Əlincəçay hövzəsində çoxlu ehtiyata malik əhəng, mergel yataqları aşkar edilmişdir ki, bunlarda da sement istehsalı üçün yüksək keyfiyyətli xammal hesab edilir. Bundan əlavə Əbrəqunis tuf daş yataqları da sement istehsalında istifadə edilmək üçün yararlıdır. Mütəxəssislərin fikrincə Şahbuz rayonu ərazisində aşkar edilmiş Batabat tuf yataqları tikintidə, sement istehsalında, eləcə də yüngül beton alınmasında qarışıq və izolyasiya materialı kimi istifadə edilə bilər.

Fikrimizcə, bu ehtiyatların dövrüyyəyə cəlb edilməsi heç olmasa, onların ilkin emalı müəssisələrinin yaradılması Naxçıvan MR-in sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Bütün bu işlərin hazırda daxili imkanlar hesabına mümkün olmadığını nəzərə alınaraq, dünyanın bu sahədə ixtisaslaşmış şirkətləri ilə birlikdə iş aparılması məqsəduyğundur. Bu xammal ehtiyatları əsasında Naxçıvan MR-də xarici sərmayə hesabına son məhsul istehsal etmək imkanlarına da baxmaq olar. Başqa bir variant da isə, burada istehsal edilən həmin məhsulların ölkənin digər regionlarında yerləşən müvafiq sənaye müəssisələrində istifadə edilməsi imkanlarına baxıla bilər.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının böyük miqdarda tikinti-materialları ehtiyatına malik olmasına baxmayaraq, hazırda bu ehtiyatlardan istifadə səviyyəsi çox aşağıdır və Naxçıvan MR-ın özünün, həmçinin ölkənin bu məhsula olan tələbatı, əsasən idxal hesabına ödənilir. Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvan MR-da mövcud olan tikinti materialları sənayesi müəssisələrinin istehsal güclərindən tam və səmərəli istifadə etməklə bu ehtiyatlardan istifadə səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin etmək, hətta, şəkildə göstərilən sxem üzrə tam bir tikinti materialları istehsal kompleksi təşkil etmək olar (şəkil-sxem 2).

Şəkil-sxem 2. Naxçıvan MR-nın tikinti materialları ehtiyatları bazasında istehsal kompleksinin yaradılması

Göründüyü kimi Naxçıvan MR-in tikinti materialları ehtiyatından kompleks istifadə təmin olunarsa nəinki tikinti sənayesinin, eləcə də yeyinti sənayesi və əhalinin bəzi məhsullar üzrə istehlak tələbatı da ödənilə bilər. Əlbəttə bu külli miqdarda vəsait qoyuluşu tələb edir.

Bunun üçündə xarici şirkətləri, xüsusən Türkiyənin tikinti firmaları ilə bu sahədə birgə iş görülməsi məqsədəuyğundur.

Naxçıvan şəhərindən 45 km məsafədə opal tərkibli süxur ehtiyatı aşkar edilmişdir. Dövlət Təbii Ehtiyatlar Komitəsi tərəfindən yatağın hesablanmış ehtiyatı 1708 milyon tondur. Onun qalınlığı 8-10 m, süxurun tərkibi 71,4% SiO_2 , 0,8-3,91% Fe_2O_3 , 0,62-10% Al_2O_3 elementlərindən ibarətdir. Belə tərkibi malik süxur göy və tünd göy rəngli şüşə qablar istehsalı üçün yararlı xammaldır [22].

Hazırda Azərbaycan Respublikasında və onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında çox saylı yeyinti sənaye müəssisələrinin, əhalinin, tikinti-məişət təsərrüfatlarının şüşə qablara, qapı-pəncərə şüşəsinə külli miqdarda ehtiyacı var. İqtisadi təhlil göstərir ki, respublikanın şüşə qablara və şüşəyə olan ehtiyacı əsasən başqa rayonlardan gətirməklə ödənilir. Nəzərə alsaq ki, şüşə qablar və sair şüşə məmulatlarına olan tələbatın hamsını yerli istehsal hesabına ödəmək mümkün deyil, onda başqa rayonlardan həmin məhsulların gətirilməsi tələbləri qüvvədə qalır. 1980-ci illərdə Naxçıvan MR-da fəaliyyətdə olan mineral su doldurma zavodlarının 300 milyon ədədə qədər şüşə qablara (0,51) olan tələbatının bir hissəsi başqa rayonlardan, bir hissəsi yerli istehsal, bir hissəsi də istifadədən qayıdan şüşə qablar hesabına ödənilirdi.

Gələcəkdə Naxçıvan MR-da müalicə əhəmiyyətli Badamlı, Sirab, Vayxır, Nəhəcir mineral bulaqlar suyundan sənaye məqsədilə istifadə edilməsi və təxmini məlumatlara görə 0,5-0,6 milyon ədəd şüşə qablara su doldurulması müvafiq miqdarda şüşə qablar tələb ediləcəkdir. Başqa yeyinti sahələrinin də tələbatını nəzərə alsaq onda Naxçıvan MR-da 1 milyon ədədə qədər şüşə qablar (0,5 litrlik) lazım olmasının şahidi olarıq. Nəzərə alsaq ki, belə istehsal prosesi müddətində hər il istifadədən 30-35 min şüşə qab qayıdacaq, onda 0,6-0,7 milyon ədəd şüşə qab istehsalı gücündə zavodun inşası tələb olunur.

Bu qədər şüşə istehsalı üçün xammal mənbəyinin axtarışı və istifadəyə cəlb edilməsi qarşıda duran tədbirlərdən biridir. Bu məqsədlə tərkibi SiO_2 olan şüşə xammalının istifadəyə verilməsi müvafiq yataqların istifadəyə cəlb edilməsi ilə əlaqədardır. Naxçıvan MR-də yuxarıda göstərdiyimiz istehsal gücündə olan şüşə zavoduna tərkibində SiO_2 elementinin miqdarı 50%-dən 85%-ə qədər olan 45-50 min ton xammal tələb olunur. Bunu etibarlı mənbələrindən biri Şahbuz rayonundakı Salvartı mədənidir. Sabiq Tikinti Materialları Sənaye Nazirliyinin materiallarına əsasən Şahbuz Salvartı opal və kaolin tərkibli şüşə xammalının ehtiyatı B+C₁ kateqoriyası üzrə 116,1 min tondur [25].

Belə təbii tərkibə malik olan Salvartı mədəninin xammalı yerdən çıxarılarkən təbii halda şüşə qablar istehsalı üçün yararlı deyil. Buna görə də şüşə istehsalı üçün xammalın yararlı hala salınması xammalın saflaşdırılmasını və texniki emalını tələb edir. Texniki emaldan sonra xammal tünd mavi rəngdə, şüşə qabların istehsalı üçün əvəz olunmaz təbii sərvətə çevrilir.

Açıq üsulla istismar edilən yatağın xammalının mexaniki tərkibi, həcm çəkisi, rütubət tutumluğu 1580-1640°C temperaturda əriməsi şəraitində, keramit kasa, saxsı qablar istehsalında qiymətli xammal hesab edilir.

Kompleks sənaye xammalı hesab edilən Salvartı mədənindən texnoloji baxımdan istifadə edilməsi, respublikanın iqtisadiyyatında mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən, mədənin sənaye əhəmiyyətli xammal bazasına çevrilməsi məqsədə uyğundur.

Xəritə 2-dən göründüyü kimi Naxçıvan MR-sı ərazisində qeyri-filiz faydalı qazıntı yataqları əsasən yerli əhalinin şəhər və kənd yaşayış məntəqələrinin tələbatını ödəmək məqsədi ilə istismar edilir.

Məlum olduğu kimi Şaxtaxtı travertini Bakı, Naxçıvan, Gəncə, Şirvan və s. şəhərlərin yaşayış, ictimai, mədəni binalarının və Bakı Metropolitenin inşasında bəzək materialları kimi istifadə edilmişdir. Uzun müddət istismar edilən Yayçı və Axura əhəng daşı yataqlarının təbii ehtiyatları hesablanaraq məlum olmuşdur ki, təbii ehtiyatın miqdarı 860 min m³-dir və burada daş layının qalınlığı 10-12 metrə qədərdir. Əsas kalsium karbonat tərkibli əhəng daşları divar hörmədə istifadə edilir [25].

Yerli əhalinin mənzil probleminin həlli üçün bu yataq böyük əhəmiyyətə malikdir. Ekoloji göstəricilərdən müəyyən olur ki, mədəndə istismar prosesində baş verən külli miqdarda iqtisadi itkiləri aradan qaldırmaq məqsədi ilə, müasir tələbatı cavab verən emal texnologiyasından istifadə edilməsi mühüm şərt kimi yerinə yetirilməlidir.

İqtisadi-ekoloji qiymətləndirmə baxımından tikinti materialları karxanalarından səmərəli istifadə etmək məqsədilə, karxanaların özəlləşdirilməsi məqsədə uyğundur. Bu ondan irəli gəlir ki, sahibkar ixtiyarında olduğu mədənlərdə təbii ehtiyatların çıxarılmasında, emalında itkiyə yol vermir, fərdi və ictimai tələbat səviyyəsinə münasib qiymətlə onların mübadiləsinə təmin edir. Digər tərəfdən istehsalda təkrar emalın həyata keçirilməsinə nail olur.

Şərur mərmər və Şaxtaxtı travertin yataqları məhsullarına indiki mülkiyyət münasibətləri şəraitində genişlənən, fərdi tikinti obyektlərinin məhsula olan tələbatı artmışdır. Hər iki yatağın təbii ehtiyatı səmərəlilik göstəricisi üzrə miqdarı 1800 min m³ hesablanmışdır. Həcm çəkisi isə 1,38-2,0 ton m³, xüsusi çəkisi 2,55-2,74 tonm³, məsaməliliyi 31,4-40,5% olan travertin daşı bəzək tavan daşları üçün əvəz olunmaz xammaldır.

Bu yataqları istismar edərkən, yataqların iqtisad-ekoloji baxımından faydalılığını təmin etmək məqsədi ilə müasir texnika və texnologiyadan istifadə etməklə təkrar emalı ön plana çəkmək məqsədə uyğundur.

Qarxun və yuxarı Aralıq kəndləri (Şərur rayonu) arasında istismar edilən çınqıl yataqları əsasən yol örtüyündə, qarışıq materiallar kimi istifadə edilir. Cədvəl 8-dən göründüyü kimi, əgər 1995-ci ildə 22,3 min m³ qum-çınqıl istehsal olunmuşdursa bu rəqəm 1999-cu ildə 14,9 min m³, 2000-ci ildə 16 min m³, 2002-ci ildə isə 11,6 min m³ təşkil etmişdir.

Naxçıvan MR-nın inşaat gil, gəc, gips yataqlarının heç biri sənaye üsulu ilə istismar edilmir. Bəsit halda yerli əhali tərəfindən istismar edilir. İnşaat gilləri

Naxçıvan, Təzəkənd, Şərur, Xanlıqlar yataqlarının təbii ehtiyatlarının ümumi miqdarı 1700 min m³-ə qədərdir [25].

Culfa Şaxtaxtı gips yataqları, 35 min ton gəc ehtiyatı olan Culfa yatağı şosse və dəmir yollarına yaxın, sıx əhali məskunlaşmış ərazidə yerləşir və yerli əhali tərəfindən qeyri sənaye üsulu ilə istifadə edilir. Nəzərə alsaq ki, göstərilən xammal ehtiyatları, tikinti materialları (bişmiş kərpic, keramit), ev əşyaları (saxsı qablar) istehsalı üçün yararlı xammaldır. Bu baxımdan onların səmərəli istifadəsinə ekoloji-iqtisadi baxımdan yanaşılmalıdır. Yerli hakimiyyət, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, yerli bələdiyyə ciddi nəzarət etməlidir.

2.3. Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii iqtisadi potensialının ekoloji qiymətləndirilməsi

Fəsi I-də deyildiyi kimi Naxçıvan MR-sı müxtəlif növlü karbon qazlı, xlorlu, sulfatlı, sulfatlı sular qrupu ilə zəngindir. Mineral suların müxtəlifliyinə, mineral ehtiyatların zənginliyinə görə haqlı olaraq Naxçıvan MR-nı geomorfoloji müzey adlandırmaq mümkündür. Burada təbii ehtiyatları hesablanmış Darıdağ, Sirab, Nəhəcir, Badamlı və Qızılvənd kimi beş qrupdan ibarət mineral bulaqları istehlak əhəmiyyətindən başqa balnioloji kurortlar kimi istifadə etmək üçün hidrotermal xammaldır.

Naxçıvan MR-sı ərazində mövcud olan hidrotermal soyuq, müalicə və istehlak əhəmiyyətli bulaqlar ən çox dağlıq ərazilərdə yerləşir (şəkil 2). Muxtar respublikanın ərazisi karbonatlı mineral bulaqlarla zəngindir. 215 müxtəlif mineral bulaqlardan 212-si karbonatlıdır, 3-ü isə kükürlüdür. Karbonatlı bulaqlar içərisində Darıdağ, Badamlı, Sirab, Qızılvəng, Nəhəcir, Qahap müalicə üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Təbii halda yüksək temperaturda üzə çıxan hidrotermal bulaqlar çoxdur. Onların temperaturu 40-60°C-də dəyişir. O sular müalicəvi əhəmiyyət kəsb etmir. Apardığımız tədqiqat işlərin nəticəsində məlum olmuşdur ki, Naxçıvan MR-da yuxarıda adları çəkilən bu bulaqda suların ümumi temperaturu 8-22°C arasında dəyişir. Qazma quyulardan üzə çıxan Sirab və Darıdağ bulaqların suyun temperaturu isə 50°C-yə çatır.

Mineral bulaqların tərkibində karbonatlı-hidrokarbonatlı, karbonatlı-xlorlu eləcə də kükürlü-sulfatlı su ehtiyatlarının olmasına görə Muxtar Respublika ərazisini hidrokimyəvi mineral su ehtiyatları adlandırmaq olar. Burada olan mineral bulaqların əksəriyyəti hidrotermal, balnoloji-müalicə kurort komplekslərinin əsas bazasıdır. Bunların içərisində aşağıdakı beş qrup ayrılır:

Badamlı,
Darıdağ,
Nəhəcir,
Sirab,
Qızılvəng.

Sirab mineral su bulaqları – müharibədən sonra istismarda olan, Sirab mineral zavodu məlum hadisələr üzündən 1997-ci ildən 2000-ci ilə kimi işləməmişdir. 2002-ci ildə 16,5 min ədəd 1 litrlik, 87,5 min ədəd 0,5 litrlik şüşə su butulkası istehsal edilmişdir.

Naxçıvan MR-nın Sirab mineral suyu nəinki Azərbaycan Respublikasının eləcə də, keçmiş Sovet İttifaqının bir çox şəhərlərində xüsusilə Moskva və Sank-Peterburq şəhərlərində satılmışdır.

Nəzərə alsaq ki, Badamlı mineral suyu kimi Sirab mineral suyununda MDB məkanında analoqu yoxdur. Buradakı mineral su zavodunun yenidən qurulmasına illik su doldurma (0,5-1,0 litrlik şüşə qablar hesabı ilə) gücünün 100-110 milyon ədəd çatdırılması günün tələblərindən irəli əmələ gəlir.

Naxçıvan MR-nın iqtisadi inkişafının blokada şəraitində olması ilə əlaqədar güman etmək olar ki, indi bu məsələnin həlli üçün maliyyə və maddi-texniki təhcizat məsələlərini ortaya qoya bilər. Bunu nəzərə alaraq, bu sahədə Naxçıvan MR-nın qarşısında duran vacib məsələlərdən biridə Badamlı, Sirab, Vayxır, Nəhəcir bulaqlarının suyundan sənaye yolu ilə istifadə edilməsində xarici kapitalın, investisiyanın cəlb edilməsidir. Bu problemin həlli ondan irəli gəlir ki, belə mineral bulaqlara təbiətdə nadir rast gəlinir. Sirab mineral bulaqlarında brom duzu, yod və nadir elementlərə də rast gəlinir.

Sirab suyu mədə-bağırsaq, qaraciyər, sidik yolları xəstəliyi, maddələr mübadiləsinin pozulmasının müalicəsi üçün çox faydalıdır. Sutkada 25,9 ton litr su verən, suyunun temperaturu 16-20°C arasında dəyişən, nisbətən kiçik ərazidə əlverişli coğrafi mövqedə, dəmir yolu, avtomobil yolu yaxınlığında, əhali məskunlaşması sıx ərazidə yerləşən, bulaqların istər qrup halında, istərsədə ayrılıqda istifadəsi üçün ərazidə əlverişli şərait vardır.

Əlbətdə iqtisad-ekoloji baxımdan ərazidə olan bulaqların hamsından sənaye üsulu ilə istifadə etmək sərfəli deyildir. İstər Babək rayonunda, istərsədə mineral su ehtiyatına görə 2-ci yerdə duran, müalicə əhəmiyyətli dərmanlar alınmasında faydalı olan Culfa rayonundakı mineral bulaqlardan istifadə edilməsi, ilk növbədə bazar münasibətlərində iştirak edən, dövlətlərin mənafeyini, onların bu problemin həllində iştirakını nəzərə almaq lazımdır.

Ən zəruri məsələlərdən biri də mineral bulaqların müalicəvi xüsusiyyətlərinin Naxçıvan duz mədənində qapalı-yeraltı üsulla istismar olunmuş sahədə yaranan yeraltı boşluq-mağaraları müvafiq xidmət tələbatına uyğun abadlaşdırdıqdan sonra bronxial-asma xəstəliklərinin müalicəsi üçün yararlı hala salınmış və indi burada 30-a qədər çarpayısı olan xəstəxananın fəaliyyəti ilə əlaqələndirməkdir.

Naxçıvan MR-nın mineral bulaqlarının tərkibi müxtəlif kimyəvi maddələrlə, qazlarla zəngindir. Şüşələrə su dolduran zavodların əlavə emal texnologiyasının tətbiqi ilə mineral sulardan karbon qazı, soda, quru mineral duzlar, mikroelementlər alınması çoxlu miqdarda əlavə gəlir verməklə, respublikanın tibbi, yüngül yüyinti sənayesinin onlara olan ehtiyacını ödəyir və həmin pereparatların xaricdən gətirilməsinin qarşısını alır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının zəngin faydalı qazıntılara malik olması burada dağ-mədən sənayesinin müəyyən ifrastrukturun formalaşmasına səbəb olmuşdur. Hazırda bu sahə Paqaçay molibden, Gümüşlü sink-qurğuşun və duz mədənləri ilə təmsil olunur. Bildiyimiz kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasında dağ-mədən sənayesinin inkişafı üçün daha geniş imkanlar mövcuddur (cədvəl 9).

1993-2003-illərdə Naxçıvan MR-in sənaye məhsulu istehsalının göstəriciləri (mlrd.manatla)

Cədvəl 9.

Göstəricilər	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Sənaye məhsulunun həcmi				70,6	63,2	61,0	58,6	68,8	56,9	78,1	88,0
Əvvəlki ilə nisbətən artım tempi				101,5	89,5	97,4	96,2	107,2	91,7	113,6	127,6
Ölkənin ümumi sənaye istehsalında xüsusi çəkisi,%				0,6	0,5	0,5	0,4				
Maşınqayırma və metal emalı sənayesi				0,7	0,8	0,8	0,4				
Alimlərin qəbulu				0,03	0,02	-	-	-			
Filiz idarəsi				0,4	0,4	0,4	0,2				
“Araz” təcrübə zavodu				0,08	0,04	0,02	-				
Elektrotexnika zavodu				0,1	0,3	0,3	0,1				

Məlum olduğu kimi Naxçıvan Muxtar Respublikası mineral tikinti materiallarının böyük miqdarda ehtiyatına malikdir. Həmin ehtiyatlar əsasında burada Naxçıvan tikinti quraşdırma şirkəti, daş emalı müəssisəsi, tikinti materialları kombinatı və şüşə qablar zavodu fəaliyyət göstərir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının maşınqayırma və metal emalı müəssisələri aliminium qablar səhmdar cəmiyyəti, filiz idarəsi, Araz təcrübə zavodu, Elektrotexnika zavodu, Ordubad elektron zavodu və Şahbuz avtomobil təmiri zavodundan ibarətdir. Bu sənaye sahələri əsasən hazır məhsullar istehsal etmələri baxımından çox əhəmiyyətli [22].

2.4.Naxçıvan Muxtar Respublikasının yeyinti, kənd təsərrüfatı emalı sənayesi və turizm ehtiyatlarının təbii-iqtisadi potensialının ekoloji qiymətləndirilməsi

Naxçıvan Muxtar Respublikasında meşə və ağac emalı sənayesi yeni sahə olub, Naxçıvan şəhərində yerli tələbatı ödəmək məqsədi ilə mebel istehsalından ibarətdir. Burada kənardan gətirilən hazır mebel materialları əsasında, məişət və idarə üçün stol, stul, şkaf və s. istehsal edilir.

Diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində meşə zolağı demək olar ki, yoxdur. Bu baxımdan Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində antropogen meşə zolağının yaradılması əsas amillərdən biridir.

Arid subtropik iqlim tipinin Arazboyu ərazilərdə formalaşması meyvəçiliyin və süni meşə zolağının formalaşmasına şərait yaradır.

Yeyinti sənayesi Naxçıvan Muxtar Respublikasının sənaye istehsalında aparıcı yer tutur. Çox sahəliliyinə görə fərqlənən bu sənaye sahəsi yerli xammal bazarı əsasında formalaşmışdır. Burada yeyinti sənayesinin şərabçılıq, konserv, mineral sular, ət-süd məhsulları istehsalı və tütün istehsalı sahələri formalaşmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında səkkiz iri şərab zavodu mövcuddur. Konserv sənayesi ixtisaslaşmış sənaye sahələrindən biri olmaqla, əsasən Ordubad şəhərində yerləşən aqrar sənaye kombinatından və Şərur meyvə-tərəvəz konserv məhsulları istehsal edən müəssisələrdən ibarətdir. Ordubad şəhərində yerləşən bu müəssisənin istehsal gücü ildə 13 milyon şərti banka meyvə konservi hazırlamaqla, bir sexi və altı yarımsexi vardır. Burada əsasən, ekoloji təmiz ərzaq məhsul istehsalından ən çoxu ərik, qızılgül, qoz, heyvə və s. kimi yüksək keyfiyyətli konserv məhsulları istehsal edilir.

Ərazinin yeyinti məhsulları istehsalı zümrəsinə aid olan sənaye üsulu ilə mineral su istehsalı Naxçıvan Muxtar Respublikasının mineral su ehtiyatı ilə zəngin olmasına baxmayaraq, yalnız Badamlı, Sirab və Vayxır mineral sularından istifadə edilir. Yalnız Badamlı və Sirab mineral su doldurma zavodları müasir avadanlıqlarla təhciz olunmuşdur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında ət-süd sənayesi hazırda heyvandarlıq məhsullarının tədarükü və emalı, səhmdar şirkəti ilə təmsil olunur. Bu müəssisədə ət və süd məhsulları istehsal edən sexdə yeni tipli avadanlıqların quraşdırılması

nəticəsində istehsal gücü ildə 10 min tona çatdırılmış yağ, pendir, qatıq, xama, şor və s. kimi ekoloji təmiz və qatqısız kənd təsərrüfatı məhsulların istehsalına geniş imkanlar yaradılmışdır [28].

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində tütün istehsalı sənayesi tütünçülük şirkəti ilə təmsil olunur. Müəssisənin illik istehsal gücü 3,1 min tondur. Lakin vaxtı ilə burada ildə 4 min ton tütün istehsal edilirdi. Hazırda müəssisə iş fəaliyyətini demək olar ki, dayandırmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında yüngül sənaye sahəsi ikinci sənaye sahəsi olmaqla, Naxçıvan tikiş fabriki, Naxçıvan xalça fabriki, Trikotaj paltarlar fabriki və Ordubad ipək kombinatı ilə təmsil olunur. 2005-ci illərdən sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənayenin rayonlar üzrə yürləşməsində əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir.

Məlum olduğu kimi əvvəllər sənaye müəssisələri ancaq Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində cəmləşdiyi halda hal-hazırda yüngül sənaye sahələri, bütün rayonlarda inkişaf etdirilir və sənaye sahələrinin quruluşunda dəyişikliklər baş verir.

Xüsusi istehsal sahələrindən ibarət olan yeyinti sənayesi Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütün rayonlarında, yüngül sənaye, maşınqayırma və metal emalı sənayesi Naxçıvan, Şərur, Ordubad şəhərlərində, dağ-mədən sənayesi Ordubad şəhərində yaradılmış və təkmilləşdirilmişdir [13].

Aparılan tədqiqat işinin təhlilindən göründüyü kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının mövcud su ehtiyatlarından istifadəni daha da yüksəldərək, kənd təsərrüfatı məqsədi ilə əkinə yararlı torpaq sahələrini bir neçə dəfə artırmaq olar.

Bilirdiyimiz kimi Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisi zəngin bitki aləmi ilə fərqlənir. Belə ki, burada 200-dən artıq bitki növü vardır. Burada 100-dən çox tərkibi vitaminli, qətranlı, kalçuklu, efirli, sodalı, potaşlı, boya maddələri olan bitkilərdir. Bu bitkilərdən toxuculuq sənayesində və əczaçılıq sənayesində istifadə etmək mümkündür. Həmçinin meşə talalarında yetişən yabanı meyvə və giləmeyvələrdən konservi sənayesində istifadə etmək olar.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının əsas təbii iqtisadi potensialından biri onun turz ehtiyatına malik olmasıdır. Burada olan müalicəvi əhəmiyyətli mineral su ehtiyatlarının, duz mədənlərinin, eramızdan əvvəl I-II minilliyə və orta əsrlərə aid olan zəngin maddi-mədəniyyət abidələrinin olması bunlar əsasında kurortlar və müalicə ocaqları yaratmaqla, respublikanı yüksək səviyyəli turizm məkanına çevirmək mümkündür.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii-iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsi zamanı onun infrastrukturunun yenidən formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Muxtar Respublikanın əlverişli coğrafi mövqeyi nəqliyyat strukturunun, rabitə qovşaqlarının yeni texnologiyalar əsasında formalaşması və inkişaf etdirilməsi ön plana çəkməlidir.

Məlum olduğu kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasında mövcud nəqliyyat növlərindən dəmir yolu, avtomobil nəqliyyatı Muxtar Respublikanın daxili və xarəci xarakterli yüklərinin bir ərazidən digər əraziyə daşınmasının əsasını təşkil edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində uzunluğu 184 km və 11 dayanacağa malik olan dəmiryolu xətti keçir. Muxtar Respublikanın avtomobil yollarının ümumi uzunluğu 2046 km, bunlardan 59%-i yerli, 41%-i isə respublika əhəmiyyətli. Naxçıvan Muxtar Respublikasının avtomobil yollarının əksər hissəsinin daşınma qabiliyyəti və texniki göstəriciləri çox aşağıdır. Cəmi 43,6% bərk örtüklü yollardır [43].

Blokada da olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının nəqliyyat sistemində hava nəqliyyatının Muxtar Respublika üçün çox əhəmiyyəti vardır. Muxtar Respublikanın Azərbaycan Respublikasının əsas hissəsi ilə əlaqəsi yalnız hava nəqliyyatı ilə həyata keçirilir. Bu da Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi inkişafına və blokada şəraitində saxlanmasına təsir edən amillərdən biridir. Nəqliyyatdan fərqli olaraq, Naxçıvan Muxtar Respublikasında inkişaf etmiş rabitə sistemi mövcuddur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında son dövrdə aparılan işlər nəticəsində (kosmik sənayenin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar olaraq) həm mövcud olan rabitə müəssisələri modelləşdirilmiş, həm də yeni rabitə müəssisələri yaradılmışdır.

Bölgənin digər bir önəmli cəhəti onun əlverişli coğrafi mövqeyə malik olmasıdır. Belə ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının əlverişli coğrafi mövqeyi tarixi ipək yolu üzərində olması onun xarici ölkələrə, həmçinin dünyaya çıxış imkanlarını genişləndirir. Onun Türkiyə və İranla olan avtomobil, dəmir yolu və hava yolu ilə əlaqələri, Muxtar Respublikanın iqtisadi inkişafının formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir [43].

Məlum olduğu kimi hal-hazırda Naxçıvan Muxtar Respublikasının blokada vəziyyətində olması onun ərazi istehsal potensialından istifadənin ölkə üzrə istifadə səviyyəsindən aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Ümumiyyətlə, son dövrlər üzrə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sənaye iqtisadi göstəriciləri tərtib edilmiş cədvəl 9-da verildiyi kimidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi istehsal potensialından əsasən də yerli resurslardan istifadə vəziyyəti ilə tanış olmaq üçün Muxtar Respublikanın 1993-cü ildən 2003-cü ilə qədər olan dövrdəki əldə olan makroiqtisadi göstəricilərə nəzər salmaq lazımdır. Cədvəl 10-dan göründüyü kimi Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında tərtib olunmuş cədvəldə 2000-ci ildən sonra heçbir makroiqtisadi inkişaf göstəricisi yoxdur.

1993-2003-cü illərdə Naxçıvan MR-nın əsas makroiqtisadi göstəriciləri (milyard manat)

Cədvəl 10.

Göstəricilər	1993	1995	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Ümumi məhsul		170	281,9	312,1	357,5				
Ölkənin ÜDM- da xüsusu çəkisi (%-lə)		1,6	1,8	1,8	2,1				

Sənaye məhsulu		35,9	63,2	61,0	58,6				
Ümumi məhsulda xüsusi çəkisi (%-lə)		21	22	19	16				
Kənd təsərrüfatı məhsulu		116,1	194,3	223,7	271,0				
Ümumi məhsulda xüsusi çəkisi (%-lə)		68	68	71	70,8				

Cədvəl məlumatlarının təhlili göstərir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ümumi məhsul istehsalında kənd təsərrüfatı istehsalı aparıcı yer tutur. Bu sahədə məhsul istehsalın həcmi hər il artmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ümumi məhsul istehsalının artımı 1996-cı ildən ancaq bu sahənin hesabına əldə edilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənaye məhsulu istehsalı 1996-cı ildən xeyli artsada sonrakı illərdə bunun əksinə olaraq, hər il azalmış müvafiq olaraq, onun ümumi məhsulda xüsusi çəkisi də hər il aşağı düşmüşdür.

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi təhlil edilən illər ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənaye məhsulları istehsalı da hər il azalmışdır. Bununlada onun ölkənin ümumi sənaye məhsulu istehsalında çox az miqdarda olan xüsusi çəkisi də hər il azalmışdır.

Bu dövrdə Muxtar Respublikanın sənaye istehsalında ən böyük xüsusi çəkisi yeyinti sənayesinə məxsus olmuşdur. Təhlil edilən illərə müvafiq olaraq, yeyinti sənayesi illər üzrə 1995-ci ildə 83%, 1997-ci ildə 79%, 1998-ci ildə 77%, 1999-cu ildə 75% olmuşdur. Buna görə də Naxçıvan Muxtar Respublikasının sənaye istehsalının hər il azalması, yeyinti sənayesi sahəsinin istehsalının azalmasına səbəb olmuşdur. Bu sahədə yalnız özəl və fərdi təsərrüfatlarda çörək istehsalı hər il artmışdır. Lakin bununla yanaşı taxıl və çörək məhsulları səhimdar cəmiyyətdə, çörək istehsalı hər il azalmışdır.

Mineral su istehsalı 1996-1998-ci illərdə artsada, 1999-cu ildə azalmışdır. 2000-ci ildən başlayaraq hər il istehsal artaraq, 2000-ci ildə 90,6, 2001-ci ildə 99,8, 2002-ci ildə 118,2, 2003-cü ildə isə 128,2 milyon butulka mineral su istehsal olunmuşdur. 2003-cü ildə mineral su istehsalı 2000-ci ilə nisbətən təxminən 40% artmışdır (cədvəl 8).

Tütünçülük şirkətində isə bunun əksinə olaraq, fermentləşmiş tütün istehsalı 1996-1998-ci illərdə azalmış, 1999-cu ildə artmış, 2002-ci ildə isə istehsal dayanmışdır.

Balıq təsərrüfatı istehsalı birliyi, “Türkcan” müştərək müəssisəsi və kənd təsərrüfatı müəssisələri emalı səhmdar şirkətlər kimi müəssisələrdə isə istehsal hər il azalaraq, artıq 1999-cu ildə tamamilə dayanmışdır.

Heyvandarlıq məhsulları tədarükü və emalı, səhmdar şirkətlərdə 1998-ci ildə istehsal demək olar ki, tamamilə dayanmışdır (cədvəl 9) [32].

Son məhsul istehsalı baxımından mühüm əhəmiyyəti olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının maşınqayırma və metal emalı sənayesinin istehsalı 1996-1998-ci illər ərzində artsada, 1999-cu ildə xeyli azalmışdır. Əvvəlki üç ildə bu sahədə olan artım Naxçıvan Elektrotexnika zavodunun və Ordubad Elektron zavodunda istehsalın 1998-ci ildə yenidən bərpa edilməsi hesabına olmuşdur. Lakin cədvəl 9-dan görüldüyü kimi 1999-cu ildə bu müəssisələrdə istehsal azalmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının bu sənaye sahəsində istehsalın çox hissəsini təşkil edən, Filiz idarəsində istehsal hər il azalan istiqamətdə olmuşdur. “Araz” təcrübə zavodunda da istehsal hər il aşağı düşməklə, 1999-cu ildə artıq dayanmışdır. Həmçinin aliminium qablar səhmdar cəmiyyətində də istehsal 1998-ci ildən dayanmışdır.

Maşınqayırma və metal emalı sənayesinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının ümumi sənaye məhsulu istehsalında xüsusi çəkisi təhlil edilən illərdə müvafiq olaraq 1996-cı ildə 0,7%, 1997-ci ildə 0,8%, 1998-ci ildə 0,8%, 1999-cu ildə 0,4% olmuşdur (cədvəl 9).

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ümumi sənaye istehsalı üçün xarakterik olan azalma tendensiyası energetika sənayesində də müşahidə olunurdu. Belə ki, o dövrdə Araz suelektrik stansiyasının hesabına olan elektrik enerjisi istehsalı hər il azalaraq, artıq 2001-ci ildən 1995-ci il elektrik enerjisi istehsalının 35%-i həcmində olmuşdur. 2002-ci ildən başlayaraq, elektrik enerjisi istehsalı tədricən artmağa başlamış və 2003-cü ildə 101,5 milyon kv olmuşdur və təxminən 1995-ci il səviyyəsinə yaxınlaşmışdır (cədvəl 8). Bu isə Naxçıvan Muxtar Respublikasının blokada olduğu və hər il böyük miqdarda vəsait hesabına elektrik enerjisi idxal etdiyi bir vaxtda Muxtar Respublikanın sosial-iqtisadi problemlərini daha da kəskinləşdirmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının tikinti materialları sənayesi məhsul istehsalında 1997-1998-ci illə müqayisədə artım baş versədə, 1999-cu ildə bu sahələrdə yenidən tənəzzül müşahidə olunmuşdur. Ümumiyyətlə bu dövrdə tikinti materialları sənayesinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının ümumi sənaye məhsulu istehsalındakı xüsusi çəkisi 1993-cü ildəki 0,8%-dən, 1998-ci ildə 3,1%-ə yüksəlmişdir. Lakin yenidən 1999-cu ildə bu göstərici 2,5%-ə düşmüşdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlki illərdə artım və eləcə də 1999-cu ildəki azalma Naxçıvan Tikinti Quraşdırma dövlət şirkətinin hesabına olmuşdur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının zəngin tikinti materialları ehtiyatı əsasında fəaliyyət göstərən tikinti materialları istehsalı, müəssisələrində isə istehsal təhlil edilən illərdə ya kəskin şəkildə azalmış, yada tamamilə dayanmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının sənaye istehsalını təhlil etdiyimiz dövrdə yalnız yüngül sənaye istehsalında əsaslı artım olmuşdur.

Belə ki, Muxtar Respublikada yüngül sənaye məhsulu istehsalının ümumi sənaye məhsulu istehsalındakı xüsusi çəkisi hər il artaraq 1993-cü ildəki 1%-dən, 2003-cü ildə 8,1%-ə çatmışdır.

Yüngül sənaye məhsulu istehsalında baş verən artım Naxçıvan Muxtar Respublikasının tikiş fabriki və alt trikotaj paltarları fabrikinin istehsalı hesabına olmuşdur. Belə ki, 1997-ci ildən Müdafiə Nazirliyi ilə müqavilə bağlanaraq, onun sifarişləri əsasında bu müəssisələrdə dayanmaqda olan istehsal bərpa edilmiş və hər il artım müşahidə olunmuşdur. Lakin bununla belə digər yüngül sənaye müəssisələrində tənəzzül davam etmişdir. Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, Naxçıvan xalça kombinatında istehsal hər il azalaraq, 1999-cu ildə cəmi 20 m² xalça istehsalı səviyyəsinə düşmüşdür. Ordubad ipək kombinatında isə təhlil edilən dövrün son 3 ilində istehsal tamamilə dayanmışdır [32].

2.5. Naxçıvan Muxtar Respublikasında əmək ehtiyatlarının dinamikası

Məlumdur ki, əmək ehtiyatları əhalinin bir hissəsi olub, fiziki şəxslərlə təmsil olunaraq, ictimai istehsalda işləmək üçün lazımi fiziki və əqli qabiliyyətə, peşə hazırlığına və xüsusi ixtisasa malik olmalıdır. Azərbaycan Respublikasında əmək ehtiyatlarına 1-ci və 2-ci qrup əlillər və güzəştli pensiya alanlar istisna olmaqla, 16 yaşından 64 il 6 ay yaşınadək kişilər və 16 yaşından 61 il 6 ay yaşınadək qadınlar aiddir. Ənənəvi olaraq, əmək ehtiyatlarının tərkibinə işləmək yaşı xaricində olan (14-15 yaşlı yeniyetmələr, işləməyən kişilər 65 yaşdan, qadınlar isə 62 yaşdan) məşğul əhalidə daxil edilir.

Əmək ehtiyatlarının miqdarı verilmiş anda cəmiyyətin malik olduğu əmək potensialı, canlı əmək göstəricisi ilə xarakterizə olunur. Əmək ehtiyatları əhalinin müəyyən bir hissəsi kimi çıxış edir, ona görə də əhalinin tərkibinin və sayının dəyişməsi, əmək ehtiyatlarının vəziyyətində özünü göstərir. Ancaq əhalinin təbii hərəkətində və əmək ehtiyatlarında baş verən dəyişikliklər miqrasiya və emiqrasiya ilə üst-üstə düşür. Doğumun və uşaq ölümünün səviyyəsinin dəyişməsi əmək ehtiyatlarının vəziyyətində müəyyən vaxt keçdikdən sonra özünü biruzə verir.

Xüsusilə, əmək qabiliyyətli yaşda ölüm səviyyəsinin dəyişməsi, əmək ehtiyatlarının sayının dəyişməsinə təcrübi olaraq həmin anda təsir edir [33].

Əhalinin sayının dəyişmədiyi halda cəmiyyətin əmək resursları, əhalinin yaş-cins strukturundan asılı olaraq, az və ya çox ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası özünə məxsus demoqrafik inkişaf xüsusiyyətlərinə malik olan bölgələrdən biridir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının əhalisi 456 min 93 nəfərdir (yanvar 2019 məlumatına əsasən).

Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin dinamikasını müqayisə etmək məqsədi ilə yanvar 2004-cü ilin məlumatını diqqətə çatdırmaq məqsədə uyğundur. Muxtar Respublikanın 2004-cü ildə ümumi əhalinin sayı 368,4 min nəfər olmuşdur. Əhalinin 105,4 min nəfəri yaxud 28,6% -i şəhər, 263,0 min nəfəri yaxud 71,4%-i kənd əhalisidir. 181,8 min nəfəri yaxud 49,3%-i kişilərdən, 186,8 min nəfəri yaxud 50,7%-i qadınlardan ibarətdir.

Tədqiq etdiyimiz dövr ərzində (yəni 1993-2019-cu illər) şəhər və kənd əhalisinin nisbəti müəyyən qədər dəyişmişdir (cədvəl 11).

Əgər 1993-cü ildə 29,4% əhali şəhərlərdə, 70,6% isə kəndlərdə yaşayırdısa, 2003-cü ildə şəhər əhalisinin payı 0,8% enərək 28,6%-ə düşmüş, kənd əhalisinin ki, isə 0,7% qalxaraq 71,3%-ə bərabər olmuşdur. 2019-cu ildə şəhər əhalisinin sayı 29,5%, kənd əhalisinin sayı isə 70,5% təşkil etmişdir ki, bu da şəhər əhalisinin sayı 2003-cü ilə nisbətən 0,9% qalxmış, kənd əhalisinin sayı isə 0,9% azalmışdır. Cədvəl 11-dən göründüyü kimi urbanizasiya prosesi son 26 il müddətində demək olar ki, sabit qalmışdır.

Naxçıvan MR- sı üzrə əhalinin dinamikası və quruluşu

Cədvəl 11.

İllər	Cəmi əhali, min (nəfərlə)	O cümlədən		Yekuna nisbətən %-lə	
		Şəhər	Kənd	Şəhər	Kənd
1993	326,1	94,8	231,3	29,1	70,9
1998	353,9	99,6	254,3	28,1	71,9
1999	356,0	95,6	260,4	26,8	73,2
2000	359,8	96,3	263,5	26,8	73,2
2001	363,0	96,9	266,1	26,7	73,3
2002	365,8	99,0	266,8	27,1	72,9
2003	368,4	105,4	263,0	28,6	71,4
2008	398,2	-	-	-	-
2019	456,9	134,8	322,1	29,5	70,5

Naxçıvan MR –nın inzibati ərazi bölgüsü üzrə əhalinin dinamikası və quruluşu

(Naxçıvan MR-sı DSK-nin məlumatına görə)

Cədvəl 12.

Şəhər rayonları	Inzibati ərazi (kv.km)	1.1.2019-cu il tarixə əhalinin sayı (min nəfərlə)	1.1.2019-cu il tarixə əhalinin sıxlığı (1 kv.km, nəfər)	Kənd inzibati ərazi dairəsi	Kənd yaşayış məntəqələri
Naxçıvan şəhəri	191,57	92,1	481	3	5
Şərur rayonu	872,26	114,6	131	52	65
Babək rayonu	828,42	75,6	91	27	35
Ordubad rayonu	978,99	50	51	27	43

Culfa rayonu	926,30	46,7	50	18	22
Kəngərli rayonu	704,89	32,4	46	9	10
Şahbuz rayonu	836,58	25,2	30	20	22
Sədərək rayonu	163,74	15,9	97	3	3
Naxçıvan MR-üzrə	5502,75	456,1	83	159	205

Naxçıvan Muxtar Respublikanın mövcud olduğu dövrdə əhalinin ən sürətli orta illik artımı, bütünlüklə Azərbaycan Respublikasının əhalisinin demoqrafik inkişaf səviyyəsinin ən yüksək göstəriciyə malik olduğu dövr 1960-1970-ci illərə təsadüf etmişdir [36].

Muxtar Respublikada 1970-1990-ci illərdə əhalinin sayı 48,6% artaraq, 205,7 min nəfərdən 305,7 min nəfərə, o cümlədən şəhər əhalisi 99,2% artaraq 51,0 min nəfərdən 101,6 min nəfərə, kənd əhalisi isə 31,9% artaraq 154,7 min nəfərdən 204,1 min nəfərə çatmışdır. 1993-2003-cü illərin sosial-iqtisadi çətinliklərinə baxmayaraq, bu dövrdə əhalinin sayı 13,0% artaraq 326 min nəfərdən 368 min nəfərə o cümlədən şəhər əhalisi 11,0% artaraq 94,8 min nəfərdən 105,4 min nəfərə (28,6%), kənd əhalisi isə 14% artaraq 321,3 min nəfərdən 263 min nəfərə (71,4%) çatmışdır.

Bu təhlili Naxçıvan MR-sının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsaslanaraq tərtib etdiyimiz MR-nın inzibati ərazi bölgüsü üzrə əhalinin dinamikası və quruluşu cədvəlindən aydın görmək mümkündür (cədvəl 12). Cədvəldən inzibati ərazi bölgüsü üzrə kənd və şəhər əhalisinin məskunlaşma tendensiyası aydın görünür.

Əmək resurslarının sayı və tərkibinə doğum, ölüm, əhalinin təbii artımı, miqrasiya və s. səviyyəsi təsir göstərir. İndi isə 1993-2003 və 2018-ci illər üzrə Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin doğum, ölüm və təbii artım göstəricilərinə nəzər salaq.

Ümumilikdə əhalinin təkrar istehsalı doğum və ölüm parametrlərlə şərtlənir: 1993-2003-cü illər ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikasında doğulanların sayı 921 nəfər və yaxud 40,1% azalmış, ölənlərin sayı isə 243 nəfər və ya 59,5% artmışdır, təbii artım 13,1 nəfər və yaxud 65,1% azalmışdır.

2018-ci ildə isə Muxtar Respublikada 5305 nəfər doğum qeydə alınmış, doğulanların 2795 nəfərini və ya 52,7 % oğlanlar, 2510 nəfərini və ya 47,3% isə qızlar təşkil edib. 2008-ci ildə ölüm göstəricisi əhalinin hər min nəfərinə hesabı ilə 5,6 nəfər olmuşdursa, hazırda bu göstərici 4,5 nəfər təşkil edir.

1993-2003-cü illərdə təbii artım 13,1 nəfər olduğu halda 2018-ci ildə bu göstərici 4,5 nəfər təşkil edir. Hələ 10-15 il bundan əvvəl Naxçıvan Muxtar Respublikasında doğum əmsalı hər min nəfərə 18-19 nəfər təşkil edirdisə, 1996-cı ildən başlayaraq, doğum əhəmiyyətli dərəcədə azalmağa başlamış və doğum

əmsalı müvafiq olaraq 1996-ci ildə 15,6 nəfərə, 1998-ci ildə 11,6 nəfərə, 2001-ci ildə 9,6 nəfərə, 2003-cü ildə 8,9 nəfərə, 2018-ci ildə isə 4,5 nəfərə düşmüşdür yəni 2 dəfədən çox azalmışdır.

Həmin dövrdə uyğun olaraq ölüm səviyyəsində xeyli artmışdır. Belə ki, 1993-cü ildə hər min nəfərə ölənlərin sayı 5,7 olmuşdursa, 2003-cü ildə bu göstərici 5,8, 2008-ci ildə 5,6, 2018-ci ildə isə 4,5 nəfərə düşmüşdür. Doğum və ölüm göstəricilərinin bu cür dəyişməsi nəticəsində, təbii artım əmsalı da 2 dəfə azalmışdır (cədvəl 13).

Naxçıvan MR-da əhalinin demoqrafik göstəriciləri

Cədvəl 13.

İllər	Doğulanların sayı (min nəfər)	Əhalinin hər min nəfərinə düşən doğulanların sayı (nəfər)	Ölənlərin sayı (min nəfər)	Əhalinin hər min nəfərinə düşən ölənlərin sayı (nəfər)	Əhalinin təbii artımı (min nəfər)	Əhalinin hər min nəfərinə düşən təbii artım (nəfər)
1995	8,1	23,9	1,9	5,7	6,2	18,2
1996	7,3	21,3	1,9	5,7	5,4	15,6
1997	7,9	22,8	3,0	5,7	5,9	17,1
1998	6,0	17,1	1,9	5,5	4,1	11,6
1999	5,4	15,0	2,0	5,6	3,4	9,4
2000	5,8	16,1	1,9	5,4	3,9	10,7
2001	5,4	15,0	2,0	5,4	3,4	9,6
2002	5,3	14,5	2,0	5,6	3,3	8,9
2003	5,4	14,7	2,1	5,8	3,3	8,9
2008	5,1	14,1	5,6	5,6	3,2	5,8
2018	5,4	13,8	4,5	4,5	3,1	4,5

Bununla yanaşı təbii artım ancaq ümumi halda deyil, eyni zamanda xüsusi göstəriciləridə pisləşir. Belə ki, doğuşun yaş əmsalları azalır və gənc yaş qruplarında ölüm göstəriciləri artır. Tərəfimizdən aparılan tədqiqat işlərinin nəticələri göstərir ki, son proseslər daha təhlükəli hal alır. Belə ki, əhalinin təbii azalmasına qeyri-təbii səbəblərdən asılı olan ölüm hallarında əlavə olunur. Əhalinin təbii artımının belə mənfi meyilləri müvafiq olaraq, Muxtar Respublikada əhalinin real sayının dinamikasında özünü biruzə verir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin təbii artımının azalmasına, əhalinin mexaniki hərəkəti yəni miqrasiyada mənfi təsir edir. Belə ki, Muxtar Respublikaya gələnlərin sayı, ərazidən gedənlərin sayından xeyli azdır.

İstənilən ərazinin və ya regionun əmək ehtiyatları ilə təminatını səciyyələndirən mühüm göstəricilərdən biri əhalinin yaş tərkibidir. Aparılan

tədqiqat işində yaş təsnifatının kriteriyası tədqiqatın məqsədindən asılı olur. Demografik tədqiqatlarda bir çox təsnifatlara rast gəlinir. Bunlar 1 yaşından başlayaraq 3 əsas yaş qrupu ilə tamamlanır.

İqtisadi və əmək resurslarının yeniləşməsi nöqtəyi nəzərdən 3 əsas qrup mövcuddur:

1. Əmək qabiliyyətli yaşa qədər olanlar;
2. Əmək qabiliyyətli yaşda olanlar;
3. Əmək qabiliyyətli yaşdan böyük olanlar.

Bu qrupların kəmiyyət nisbəti ölkənin və ya regionun iqtisadiyyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edilir. Cəmiyyətin əmək resursları ilə təminatının göstəricisi qismində əhalinin göstərilən bu 3 iri yaş qruplarının xüsusi çəkili istifadə oluna bilər. Bu əmək ehtiyatlarının demografik yükü adlanır. İndi isə 1993-2003 və 2018-ci illər üzrə Naxçıvan Muxtar Respublikasında əmək ehtiyatlarının dinamikasına nəzər salaq (cədvəl 14).

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 1993-2003 və 2018-ci illər üzrə əmək ehtiyatlarının dinamikası

Cədvəl 14.

İllər	Ümumi əhali (min nəfər)	Əmək qabiliyyətli yaşdan kiçik (min nəfər)	Əmək qabiliyyətli yaşda (min nəfər)	Əmək qabiliyyətli yaşdan böyük (min nəfər)
1993	326,1	117,4	182,6	26,1
1998	353,9	127,4	198,2	28,3
1999	356,0	127,4	202,2	28,2
2000	359,8	129,5	201,1	28,8
2001	363,0	130,7	203,3	29,0
2002	365,8	131,7	204,8	29,3
2003	368,4	132,6	206,3	29,5
2018	456,9	190,0	237,4	29,5

Cədvəl məlumatlarının təhlili göstərir ki, əmək ehtiyatlarının 1993-2003 və 2018-ci illərdə artımı təqribən 13% təşkil edir. Belə ki, əgər 1993-cü ildə əmək ehtiyatlarının sayı 182,6 min nəfər təşkil edirdisə, 2000-ci ildə bu göstərici 201,1 nəfər, 2001-ci ildə 203,3min nəfər, 2002-ci ildə 204,8min nəfər, 2003-cü ildə 206,3minnəfər, 2018-ci ildə isə 237,4 min nəfər təşkil etmişdir.

Təqribən Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə əhalinin artım tempi ilə əmək ehtiyatlarının artım tempi üst-üstə düşür. Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, əhalinin ümumi sayında əmək resursların xüsusi çəkisi 1993-cü ildə 56%-dən , 2003-cü ildə 55,7%-dək, 2018-ci ildə 55,1%-dək azalmışdır. Lakin bu azalma çox cüzi olmuş və cəmi 0,3% təşkil edir.

Əmək qabiliyyətli yaşdan kiçik olanların sayı, təhlil apardığımız illər ərzində 117,4 min nəfərdən 190,0 min nəfərədək, əmək qabiliyyətli yaşdan böyük olanların sayı isə müvafiq dövr ərzində 26,1 min nəfərdən 29,5 min nəfərədək artmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2009-cu ildə keçirilmiş əhalinin siyahıya alınması məlumatlarının əsasında aparılmış, hesablamalar göstərir ki, Muxtar Respublikada mövcud əmək resursları cəmi 281687 nəfər təşkil etmişdir ki, bu da ümumi əhalinin 70,7%-ni təşkil edir. Bunun 138879 nəfər və ya 49,3%-i kişilər, 142808 nəfər və ya 50,7%-ni qadınlar təşkil etmişdir [36].

FƏSİL III

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ ƏRAZİ İSTEHSAL POTENSİALININ SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ

3.1. Naxçıvan Muxtar Respublikasının kənd təsərrüfatının ərazi istehsal potensialının aqroekoloji qiymətləndirilməsi

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində Azərbaycan Respublikasında olduğu kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasının kənd təsərrüfatında da son illərdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar aqrar sektorda ardıcıl sürətdə həyata keçirilir.

Istehsal, emal, xidmət və satış sahələrində yeni çox növlü və çoxsaylı müəssisələr yaradılır, onların sayı artırılır və fəaliyyət dairələri genişləndirilir. Yeni mülkiyyətçilərin və sahibkarlığın formalaşması və inkişaf etməsi üçün əlverişli hüquqi iqtisadi əsaslar yaradır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, səmərəli iqtisadi fəaliyyətin və maliyyə təminatının olmaması üzündən qeydiyyatdan keçmiş özəl qurumların yarısından çoxu kənd təsərrüfatında iqtisadi fəaliyyətini düzgün istiqamətləndirməmiş və fəaliyyətə başlayan müəssisələrdə zərərli işləmək məcburiyyətində qalmışlar.

Kənd təsərrüfatında islahatların gedişi nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasının aqrar sənaye sahələrində yaradılan kiçik müəssisələr, kooperativlər, kəndli fermer təsərrüfatı barədə cədvəl 15-də verilən məlumat rəqəmlərlə xarakterizə olunur.

Naxçıvan MR-sı üzrə kənd təsərrüfatı müəssisələri, əhali və kəndli (fermer) təsərrüfatlarının sayı (1999-2003-ci illər)

Cədvəl 15.

İllər	Təsərrüfatların cəmi	Özəl	Dövlət	Torpaq payı alınmış əhali təsərrüfatları	Kəndli (fermer) təsərrüfatları
1999	233	200	33	34828	165
2000	200	178	22	72787	164
2001	215	194	21	72787	180
2002	165	150	15	72787	150
2003	157	143	14	72787	143

Cədvəldən göründüyü kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasında xüsusi mülkiyyətə əsaslanan sahibkarlıq formaları tədricən inkişaf edir. Belə ki, hazırda ərazidə özəl müəssisələrin sayı artır, fəaliyyət dairələri genişlənir. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, aqrar sahədə işləyən əhəlinin gəlirləri, özəl qurumların və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün hələlik kapital yığımını yaratmağa imkan vermir. Belə

şəraitdə dövlət özəl qurumlara, sahibkarlara başqa ölkələrdə olduğu kimi, investisiya köməkliyini göstərməsi zəruridir [34].

Yeni iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi zamanı 1993-1994-cü illərdə, Naxçıvan Muxtar Respublikasında kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatının bərpası məqsədi ilə 450 min manat, 1996-cı ildə 8 milyard manat dövlət tərəfindən vəsait yönəldilməsi nəzərdə tutulmuşdur. 1997-ci ilin dövlət büdcəsindən kiçik investisiya yardımına 11 milyard manat, kəndli fermer təsərrüfatlarının kredit güzəştləri gonduna 5 min manat, özəlləşdirmədən sonra müəssisənin sağlamaşdırma fonduna 7 milyard manat vəsait yönəltməsi nəzərdə tutulmuşdursa da faktiki bu amillər həyata keçirilməmişdir.

1999-cu ilin dövlət büdcəsində kənd təsərrüfatına, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq xərcləri üçün 171 milyard manat, o cümlədən fermer təsərrüfatına kredit güzəştli fonduna 4 milyard manat, kiçik sahibkarlığa sərmayə fonduna 11 milyard manat nəzərdə tutulmuşdur. Bunlara baxmayaraq, yalnız Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonyunda nümunəvi özəl fermer təsərrüfatına kapital qoyulmuşdur. Sahibkarlığın özəl qurumun inkişafına ayrılan vəsaitin həcmi kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafının stimullaşdırılmasına ilkin şərait yaratmışdır.

Aparılan iqtisadi hesablamalar göstərir ki, kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatının bərpası məqsədi ilə ayrılan maliyyə vəsaitlərinin düzgün istiqamətləndirməməsi nəticəsində, son illərdə kredit ehtiyatlarındakı maliyyə ehtiyatlarını səmərəsiz istifadə edilməsi hesabına müəssisələrinin banka olan borclarının həcmi artmışdır.

Borcların kəskin artması mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütövlükdə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin səmərəli fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən mühüm amillərdəndir. Ona görə də 1999-2003-cü illər keçid dövründə kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal edən müəssisələrdə yığılıb qalmış borcların, dövlətə daxili yığılıb qalmış borcların, dövlətin daxili borcları kimi silinməsi, bankla təsərrüfat arasında qarşılıqlı münasibətin yeni prinsip əsasında qurulması, kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatının yenidən qurulması və sağlamaşdırılması qarşıda duran əsas məsələlərdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında müasir dövrdə kənd təsərrüfatının bərpasında əsas məqsəd aqrar bölmədə mülkiyyətçilərin yaradılmasıdır. Mülkiyyətçilərin yaradılması və onların istehlak etdikləri məhsulların satış qiyməti ilə aldığı maddi texniki yardımın qiymətləri arasındakı fərqi tənzimlənmədiyinə, maliyyə-kredit məsələləri aqrar bazarın tələbatına tam uyğunlaşdırmadığına görə respublikada islahat ləng gedir.

Bütün sahələrdə olduğu kimi kənd təsərrüfatında da fermer aldıkları kreditə görə böyük həcmdə əlavə ödənişləri ödəyə bilmir. Nəticədə istehsal olunan məhsullar bir çox hallarda ziyanla başa gəlir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqlimin kontinentallığı aqrar bölmədə istehsalın mövsümliliyini ön plana çəkərək, sübut edir ki, Muxtar Respublikada kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı təbii amillərdən çox asılıdır. Belə ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası mürəkkəb relyefə, kəskin kontinental iqlimə malik olan dağlıq ərazidir.

Buna baxmayaraq kənd təsərrüfatı Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. 536,3 min hektar ümumi torpaq sahəsinin 172,5min hektarı və ya 32%-i kənd təsərrüfatı üçün yararlıdır. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 42,2 min hektarını və ya 24,4%-ni əkinlər, 6,6 min hektarını və ya 3,8-ni çoxillik bitkilər, 113,2 min hektarını və ya 65,6%-ni otlaqlar, 3,4 min hektarını və ya 2%-ni biçənəklər təşkil edir [34].

Naxçıvan Muxtar Respublikada kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 7,1 min hektarı və ya 4,2%-i həyətyanı sahələrin payına düşür. Torpaq sahələrinin 2,4 min hektarı yəni 1,4%-i meşə talalarından ibarətdir (cədvəl 16).

Naxçıvan MR-sı üzrə mövcud torpaq sahəsi və onun bölgüsü (1.01.2003)

Cədvəl 16.

Göstəricilər	Miqdarı	
	Min hektar	%-lə
Ümumi torpaq sahəsi	536,3	100
Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi	172,5	32
Əkin yeri	42,2	24,4
Çoxillik bitkilər	6,6	3,8
Dincə qoyulmuş sahələr	7,1	4,2
Otlaqlar	113,2	65,6
Biçənəklər	3,4	2
Meşələr	2,4	1,4

Naxçıvan Muxtar Respublikasında mövcud olan 46,6 min hektar kənd təsərrüfatı bitkiçiliyinin əkin sahəsinin əsas hissəsi, yəni 21,9 hektarı və ya 47%-i dənli və dənli paxlalı bitkilərin əkin sahələri üçün istifadə edilir. Son illər şəkər çuğunduru istehsalına diqqət artırılmışdır. Belə ki, əgər 1993-cü ildə cəmi 400 hektarda şəkər çuğunduru əkilmişdirsə, 2003-cü ildə bu göstərici 3,6 min hektara çatdırılmışdır, yəni şəkər çuğundurunun əkin sahələrinin miqdarı 9 dəfə artırılmışdır (cədvəl 17). Lakin əldə olunan şəkər çuğundurunun emalı üçün yerli emal müəssisələri olmadığından, Türkiyə Respublikasına göndərilir.

Cədvəl 17-də verilən Naxçıvan MR-nın Statistika Dövlət Komitəsinin (1970-2018) məlumatı əsasında tərtib edilmiş cədvəldən istifadə edərək, 1993-2003-cü illərdə kənd təsərrüfatı məhsul istehsalının tendensiyasını müəyyən etmək məqsədi ilə tərəfimizdən Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələrinin (min. ha) cədvəli tərtib edilmişdir (cədvəl 18.) [4].

**Naxçıvan MR-sı üzrə kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsi
(Naxçıvan MR DSK-nın məlumatı 1970-2018)**

Cədvəl 17.

İllər	Cəmi əkin sahəsi	Dənli və dənli paxlalar (qarğıdalı daxil olmaqla)	Tərəvəz	Kartof	Bostan bitkiləri	Yem bitkiləri	Texniki bitkilər
1970	41100.0	24200.0	900	100	500	9000	6400
1980	28400.0	11600.0	1200	100	600	12100	2800
1985	23658.0	10132.0	631	105	302	11719	769
1990	34715.0	15500.0	1400	400	600	15700	1115
1991	25079.0	13853.0	634	118	268	8985	1222
1992	24950.0	16458.5	318	72.7	69.3	6689	1343.4
1993	27100.0	17100.0	1100	300	173	6649	1778
1994	21246.0	14440.0	319	304	272	4488	1423
1995	25476.6	20715.0	210	200	128	2427.6	1796
1996	27578.0	17757.0	1809.5	995	446	2844	3308
1997	31921.0	20953.0	2507	1125	1017	2537	3782
1998	34908.0	22840.0	2777	1229	1376	3654	3532
1999	27414.0	15837.0	3018	1224	1390	3637	2308
2000	37104.0	15275.0	4863	1451	2465	10666	2395
2001	39805.0	16914.0	5400	1628	2709	11178	1976
2002	43672.0	19761.0	5504	1491	2881	11400	2635
2003	46648.0	21886.0	5627	1468	2963	11100	3604
2004	47552.0	14184.0	5682	1602	2957	9818	3309
2005	48810.0	26764.0	5686	1990	2844	9767	1759
2006	49274.6	26554.0	5574.6	2461	2614	9759	2312
2007	49396.5	26423.5	5872	2495	2758	10110	1738
2008	58908.7	35913.7	5889	2513	2760	11144	689
2009	59200.1	36352.0	6000.5	2720	2801.5	9864.6	1461.5
2010	59204.2	36738.2	6006	2740.5	2819	8943.1	1957.4
2011	60019.5	37579.0	6044	2764	2829	8702	2101.5
2012	60118.0	37911.0	6093	2831	2930	10089	256
2013	60127.0	38399.0	6116	2957	2743	9652	260
2014	60829.0	38908.7	6125	2962	2744	9825.3	264
2015	61414.0	39435.0	6131	2967	2753	9859	269
2016	61526.0	35466.0	6150	3053	2766	13814	277
2017	61531.0	35436.0	6170	3183	2772	13676	294
2018	61935.0	35797.0	6183	3215	2776	13635.5	328.5

**Naxçıvan MR üzrə kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsi (min.ha)
(1993-2003, 2018)**

Cədvəl 18.

Göstəricilər (illər)	1993	1998	2000	2001	2002	2003	2018
Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsi – cəmi	27,1	34,9	37,1	39,8	43,7	46,6	61,9
Dənli və paxlalı bitkilər	17,1	22,8	15,3	16,9	19,8	21,9	35,8
Buğda	11,3	18,3	8,2	8,6	10,5	12,3	-
Arpa	5,4	3,6	4,2	6,1	7,0	7,2	-
Texniki bitkilər	1,8	3,5	2,4	2,0	2,6	3,6	3,3
Tütün	1,4	0,9	0,02	0,03	-	0,0	41,5
Şəkər çuğunduru	0,4	2,6	2,4	1,9	2,6	3,6	-
Kartof, tərəvəz və bostan bitkiləri – cəmi	1,7	5,4	8,8	9,7	9,9	10,0	12,1
Kartof	0,3	1,2	1,4	1,6	1,5	1,5	6,1
Tərəvəz	1,1	2,8	4,9	5,4	5,5	5,6	3,2
Bostan bitkiləri	0,2	1,4	2,5	2,7	2,9	2,9	2,8
Yem bitkiləri	6,5	3,2	10,6	11,2	11,4	11,1	13,6
Siloslu qarğıdalı	0,1	-	-	-	0,0	0,0	11,2
Yemlik kökü meyvəlilər	-	-	0,0	0,0	0,0	0,0	-
Çoxillik otlar	6,2	3,0	10,3	10,8	11,0	10,7	-

Naxçıvan Muxtar Respublikasında 1993-2003-cü ildə bütövlükdə kənd təsərrüfatında qüvvədə olan qiymətlərlə 359,1 milyard manat məbləğində məhsul istehsal edilmişdir ki, bu da 1993-cü ildəkindən 1,4 dəfə yüksəkdir (cədvəl 19) [4].

**Naxçıvan MR-sı üzrə kənd təsərrüfatının ümumi məhsul istehsalı, mln. manat
(1998-2003,2018)**

Cədvəl 19.

İllər	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Cəmi məhsul	251310	237260	277041	311443	346218	359111
Bitkiçilik	165398	133336	160935	382783	207729	218419
Heyvandarlıq	85912	103924	116002	128559	138388	140564
Balıqçılıq	-	-	104	101	101	128

Bütün kateqoriyalardan olan kənd təsərrüfatı müəssisə və obyektı üzrə 2003-cü ildə 81,4 min ton taxıl (1993-cü illə müqayisədə 4 dəfə çox), 14,2 min ton kartof (1993-cü illə müqayisədə 8 dəfə çox), 53,4 min ton tərəvəz (1993-cü illə müqayisədə 3,6 dəfə çox), 41,7 min ton bostan məhsulu (1993-cü illə müqayisədə 41 dəfə çox), 28,6 min ton meyvə və giləmeyvə (1993-cü illə müqayisədə 4,4 dəfə

çox), 24,3 min ton və 129 min ton şəkər çuğunduru (1193 –cü illə müqayisədə 86 dəfə çox) istehsal edilmişdir. 2002-ci ildən tütün əkinçiliyi ləğv edilmiş, üzüm istehsalı isə 3 dəfə azalmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, məhsul istehsalı tendensiyası 1993-cü ilə nisbətən 2003-cü ildə Muxtar Respublika üzrə əsas növ kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalında üzüm istisna olmaqla, məhsuldarlıqda xeyli artım olmuşdur. Bu artım taxıl məhsulları istehsalı 4 dəfə, kartof istehsalı üzrə 14,2 dəfə, tərəvəz istehsalı üzrə 3,6 dəfə, bostan məhsulları üzrə 41 dəfə, meyvə və giləmeyvə istehsalı üzrə 4,14 dəfə, şəkər çuğunduru istehsalı üzrə 10 dəfə artmışdır. Bu dövrdə üzüm istehsalı isə əksinə 45% azalmış və tütün istehsalı isə sıradan çıxmışdır [41].

3.2.Naxçıvan Muxtar Respublikası inzibati ərazi bölgüsünün ekoloji dominantlığının iqtisadi qiymətləndirilməsi

Məlum olduğu kimi, məqsədinə görə torpaq fondu 6 kateqoriyaya ayrılır:

- 1.Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar;
- 2.Əhalinin yaşayış məntəqələrinin torpaqları:
 - a)şəhərlər, b)şəhər tipli qəsəbələr, c) kənd tipli yaşayış məntəqələri;
- 3.Sənaye, nəqliyyat və digər kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar:
 - a)sənaye, b)nəqliyyat;
- 4.Meşə fondunun torpaqları;
- 5.Su fondunun torpaqları;
- 6.Dövlət ehtiyat torpaq fondu.

Tədqiqat zamanı müəyyən olunmuşdur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ayrı-ayrı inzibati rayonları üzrə kənd təsərrüfatının istehsalı dinamikası ekoloji dominantlığı xarakterizə edir. Məlum olduğu kimi hər bir inzibati rayon sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal etməklə, təbiəti istismar etmək yolu ilə məhsul istehsalı artımına nail olmağa çalışır.

Yeni iqtisadi siyasətdə ayrı-ayrı rayonlarda ərazi üzrə məhsul artımı müşahidə olunur. Bu baxımdan Naxçıvan Muxtar Respublikası inzibati ərazi bölgüsü üzrə kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatının iqtisadi inkişaf tendensiyasını müəyyən etmək məqsədə uyğundur. Ekoloji dominantlığı müəyyən etmək məqsədi ilə, inzibati rayonların 1993-2003-cü illərdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı göstəricilərini nəzərdən keçirək.

Babək rayonunda 1993-cü ildən 2003-cü ilədək taxıl məhsulu və tərəvəz istehsalı təxminən 9,1 dəfə, bostan bitkiləri 124,5 dəfə, meyvə 22,8 dəfə artmış, üzüm istehsalı 50% azalmışdır. 2003-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasında istehsal edilən taxıl istehsalının 40,7%-i, tərəvəz istehsalının 33,9%-i, bostan bitkilərinin 68,4%-i, kartof istehsalının 16,4%-i, şəkər çuğunduru istehsalının 15,9%-i, meyvə istehsalının 18,1%-i və üzüm istehsalının 45%-i Babək rayonunun payına düşmüşdür (cədvəl 20) [34].

Babək rayonu üzrə bitkiçilik məhsullarının istehsalı (1993-2003)

Cədvəl 20.

İllər	1993	1995	1998	2000	2003
Taxıl	8652	8743	18731	24816	33111
Tütün	92	7	145	-	-
Tərəvəz	1984	34	4632	15500	18090
Bostan	229	130	9851	26580	28520
Kartof	145	20	1630	2080	2330
Şəkər çuğunduru	219	1931	5504	3743	20500
Meyvə	227	5020	5355	5555	5185
Üzüm	9109	1244	5316	5420	5126

1998-ci ildə Babək rayonunda heyvandarlıq məhsulu istehsalı üzrə bəzi iqtisadi göstəricilər diqqəti cəlb edir. Ət istehsalı 1990-cı illə müqayisədə 1,4 dəfə, süd istehsalı 1,5 dəfə, yem istehsalı 1,6 dəfə, yumurta istehsalı 4,9 dəfə artmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında istehsal edilən ətin 26,2% -i, südün 22,1%-i, yunun 27,8%-i, yumurtanın 29,0%-i Babək rayonunun payına düşür. Babək rayonunda iribuynuzlu malqaranın baş sayı 1996-cı ildəki səviyyəyə çatmasada, 1993-cü ildəki səviyyəsini artıq ötüb keçmişdir. İnək və camışın sayı isə 1990-cı ildəkindən 2150 baş və ya 2,6 dəfə artıqdır. Bu müddətdə qoyun və keçinin sayı 28,7 min və ya 7,6%, quşun sayı 66,0 mln. və ya 17,8 dəfə artmışdır.

2003-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı iribuynuzlu malqaranın 21,6%-i, o cümlədən inək və camışın 22,1%-i, qoyun və keçinin 29,4%-i Babək rayonunun payına düşmüşdür.

1993-2003-cü illər ərzində Sədərək rayonunun bütün təsərrüfat forması üzrə istehsal edilən bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalının hamsında artım baş versə də, rayonun müvafiq sənaye və kənd təsərrüfatə məhsulunda payı o qədər də əhəmiyyətli deyil. Belə ki, 2003-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikada istehsal olunan taxıl məhsulunun 4%-i, tərəvəzin 4,5%-i, bostan məhsullarının 8,3%-i, meyvə istehsalının 0,2%-i, üzüm istehsalının 0,7%-i, şəkər çuğundurunun 0,9%-i Sədərək rayonunda istehsal edilmişdir (cədvəl 21) [36].

Sədərək rayonu üzrə bitkiçilik məhsullarının istehsalı (1993-2003)

Cədvəl 21.

İllər	1993	1995	1998	2000	2003
Taxıl	117	453	863	429	3222
Tərəvəz	444	-	452	470	2509
Bostan	100	-	362	240	3403
Kartof	-	-	100	102	360
Şəkər çuğunduru	-	-	63	446	12000
Meyvə	222	-	224	455	60
Üzüm	2520	16	1900	1000	80

1990-2003-cü illər ərzində Şərur rayonunda bütün təsərrüfat formaları üzrə istehsal edilən bitkiçilik məhsullarından tütün və üzüm istisna olmaqla, hamsında artım müşahidə edilir. Belə ki, taxıl məhsulları istehsalı 3,3 dəfə, tərəvəz istehsalı 1,9 dəfə, bostan məhsulları 12,5 dəfə, kartof istehsalı 7,7 dəfə, şəkər çuğunduru istehsalı 74,7 dəfə, meyvə istehsalı 7,3 dəfə artmışdır. 2003-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasında istehsal edilən taxılın 33,7%-i, tərəvəz istehsalının 36,1%-i, bostan məhsulları istehsalının 17,9%-i, kartof istehsalının 42,6%-i, meyvə istehsalının 65,5%-i, üzüm istehsalının isə 10,5%-i Şərur rayonunda istehsal edilmişdir (cədvəl 22) [32].

Şərur rayonu üzrə bitkiçilik məhsulların istehsalı (1993-2003)

Cədvəl 22.

İllər	1993	1995	1998	2000	2003
Taxıl	8238	9282	29341	18324	27459
Tütün	2258	878	1267	28	-
Tərəvəz	9896	1131	13850	18364	19323
Bostan	607	269	5047	5931	7482
Kartof	786	25	6850	8112	6050
Şəkər çuğunduru	1264	5978	33378	40909	94670
Meyvə	2541	10900	15000	18768	18728
Üzüm	17638	17446	13024	2813	1200

Təhlil etdiyimiz dövr ərzində Şahbuz rayonunda bütün təsərrüfat formaları üzrə istehsal edilən bitkiçilik məhsullarından şəkər çuğunduru, bostan, tütün və üzüm məhsulları istisna olmaqla, digər məhsul istehsallarında artım baş vermişdir. 1993-2003-cü illər ərzində taxıl məhsulları istehsalı 5,1 dəfə, kartof istehsalı 4,5 dəfə, meyvə istehsalı 2,1 dəfə, tərəvəz istehsalı 26,9 dəfə artmışdır.

2003-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə istehsal olunan taxılın 3,1%-i, tərəvəz istehsalının 4,9%-i, kartof istehsalının 7,9%-i, meyvə istehsalının 2,7%-i Şahbuz rayonunda istehsal edilmişdir (cədvəl 23) [32].

Şahbuz rayonu üzrə bitkiçilik məhsulların istehsalı (1993-2003)

Cədvəl 23.

İllər	1993	1995	1998	2000	2003
Taxıl	490	1053	1262	1464	2508
Tütün	5	-	-	-	-
Tərəvəz	98	-	327	395	2640
Bostan	-	-	30	42	-
Kartof	247	8	223	322	1116

Şəkər çuğunduru	9	-	62	16	-
Meyvə	363	452	452	546	780
Üzüm	389	28	300	-	-

Araşdırmadan göründüyü kimi, Culfa rayonunda da xeyli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edilir. statistik məlumatların təhlili göstərir ki, 1993-cü ilə nisbətən 2003-cü illər ərzində Culfa rayonunun bütün təsərrüfat sahələri üzrə istehsal edilən, kənd təsərrüfatı bitkilərindən məhsul istehsalında tütün istisna olmaqla, bütün sahələrdə artım baş vermişdir. Bu müddət ərzində taxıl məhsulları istehsalı 6,8 dəfə, bostan məhsul istehsalı 88,6 dəfə, meyvə istehsalı 13,5 dəfə, şəkər çuğunduru istehsalı 593 dəfə, kartof istehsalı 7,1 dəfə, tərəvəz istehsalı 10,3 dəfə artmışdır.

2003-cü ildə Muxtar Respublikada istehsal edilən taxılın 13,5%-i, tərəvəz istehsalının 11,7%-i, bostan məhsulları istehsalının 4%-i, kartof istehsalının 15,6%-i, meyvə istehsalının 10,1%-i, şəkər çuğunduru istehsalının 1,4%-i Culfa rayonunda istehsal edilmişdir (cədvəl 24) [32].

Culfa rayonu üzrə bitkiçilik məhsulların istehsalı(1993-2003)

Cədvəl 24.

İllər	1993	1995	1998	2000	2003
Taxıl	1609	3077	3552	7686	11000
Tütün	5	-	-	-	-
Tərəvəz	608	20	2250	4929	6262
Bostan	20	2	290	459	1672
Kartof	312	12	585	1236	2220
Şəkər çuğunduru	3	12	490	280	1780
Meyvə	215	1020	972	2328	2904
Üzüm	2765	22	3800	4779	4996

Tədqiqat apardığımız Ordubad rayonunun bütün təsərrüfat formaları üzrə istehsal edilən bitkiçilik məhsullarında üzüm, meyvə və şəkər çuğundurundan başqa, digər kənd təsərrüfat məhsullarında artım baş vermişdir.

1993-2003-cü illər ərzində rayonda taxıl istehsalında artım 4,1 dəfə, bostan məhsulları istehsalında artım 13 dəfə, kartof istehsalında 6,7 dəfə artım olmuşdur. 2003-cü ildə Muxtar Respublikada istehsal edilən taxılın 4,5%-i, tərəvəz istehsalının 7,3%-i, bostan məhsulları istehsalının 1,4%-i, kartof istehsalının 14,6%-i, meyvə istehsalının 2,8%-i Ordubad rayonunda istehsal edilmişdir (cədvəl 25) [32].

Ordubad rayonu üzrə bitkiçilik məhsulların istehsalı (1993-2003)

Cədvəl 25.

İllər	1993	1995	1998	2000	2003
Taxıl	894	998	1440	1670	3652
Tərəvəz	1770	108	1223	2948	3945
Bostan	44	3	149	279	573
Kartof	310	35	948	1602	2073
Şəkər çuğunduru	5	29	103	-	-
Meyvə	4854	631	850	792	795
Üzüm	579	-	-	3	7

S.Babayev (1999) tərəfindən Naxçıvan MR ərazisinin landşaft tipoloji xüsusiyyəti nəzərə alınaraq üç əsas təbii rayon ayrılır:

1.Şərur-Ordubad yarım səhra maili düzənlik rayonu;

Naxçıvan MR ərazisində Araz çayının sol sahili boyu uzanır. Relyefin ümumi geomorfoloji və tektonik quruluşundan asılı olaraq bu rayon gah genişlənir (Ərəbyengicə—Dizə, Nehrəm-Vayxır), gah da kəskin şəkildə daralır (Vəlidag—Dəhnə, Culfa). Şərur-Ordubad rayonunda yayı quraq keçən soyuq yarım səhra və quru bozqır iqlim müşahidə edilir. Burada iqlimin bütün göstəriciləri yarım səhra landşaftının inkişafına əsaslı zəmin yaratmışdır.

Günəş şüasının illik miqdarı 2800 saat, havanın illik orta temperaturu 14-12 dərəcəyə, ən soyuq ayın (yanvar) orta aylıq temperaturu mənfi 4-6 dərəcəyə ən isti ayın (iyul) orta temperaturu 28-24 dərəcəyə, illik günəş radiasiyası 150 kq/kv. sm-ə, il ərzində buxarlanmaya istilik sərfi 150 kq/kv.sm-ə, orta illik yağıntı isə 250-300 mm-ə çatır. İl ərzində hava temperaturunun mütləq minimumu 30-dan aşağı, mütləq maksimumun isə 43 dərəcəyə çatması burada bəzi bitki növlərinin inkişafına mənfi təsir göstərir. Ərazidə əsasən boz və çəmən boz torpaqları yayılmışdır. Relyef xüsusiyyətlərindən asılı olaraq allüvial-çəmən karbonatlı, şor və şoranlaşmış, boz qonur şoran torpaqlar inkişaf etmişdir.

Bitki örtüyündə üstünlüyü yovşanlı və yovşanlı-şoranlı yarım səhra, seyrək şoranlı səhra, dağ kserofit (friqanoid) və efemer bitkiləri üstünlük təşkil edir. Şərur-Ordubad rayonu Şərur, Naxçıvan, Qızılcaya və Yaycı yarım rayonlarına ayrılır.

2.Günnüt-Kilit dağ bozqırları (Çölləri) orta dağlıq rayonu;

Rayonun mütləq yüksəkliyi 1200 metrdən 2300-2500 metrə qədər çatır. Bu rayonun ərazisi Cəhri-Əlincəçay rayonları arasında genişlənir, cənub-şərqə və şimal-qərbə doğru getdikcə isə daralır. Rayon çox mürəkkəb geoloji quruluşa malikdir.

Relyefdə geniş dağarası çökəkəliklər, dik və uca yamaclar, çox hallarda düzəlmiş suayrıcıları aydın müşahidə edilir. Yüksəkliyin tez-tez dəyişməsi və yamacların səmti landşaftın müxtəlifliyinə səbəb olur. Burada yayı quraq keçən soyuq iqlim üstünlük təşkil edir. İllik orta temperatur 6-10 dərəcəyə, iyulun orta aylıq temperaturu əsasən 25 dərəcəyə, yanvar ayının orta temperaturu isə 6

dərəcədən 10 dərəcəyə qədər çatır. Yağıntının illik miqdarı 400-500 mm arasında təbəddüd edir.

Ərazidə əsas yeri dağ-şabalıdı, dağ-meşə qəhvəyi tipik və qələviləşmiş torpaq növləri tutur. Günnüt-Kilit dağ bozqırları orta dağlıq rayonunda dağ kserofit (friqanoid) bitkiləri, kəklikotu, topal, taxılkimilər, Pallas murdarçası, bozqır çəmən otları üstünlük təşkil edir. Burada talalar şəklində meşədən sonrakı bozqırlaşmış çəmənlər və çox az sahə tutan enliyarpaqlı meşələrdə inkişaf etmişdir.

Günnüt-Kilit dağ bozqırları orta dağlıq rayonunda relyef tiplərinin yüksəklikdən asılı olaraq dəyişməsi və mürəkkəb quruluşa malik olması iqlimin dəyişməsinə, landşaftın daxili diferensiyasına səbəb olmuşdur. Bu rayonda Qaraquş, Şahbuz və Gənzə yarımrayonları müəyyənləşdirilmişdir.

3.Kükü-Qapıcıq yüksək dağ çəmənlikləri rayonu;

Dərələyəz və Zəngəzur silsilələrinin Naxçıvan ərazisində qalan dar bir hissəsini əhatə edir. Bu rayonunun mütləq yüksəkliyi 2700 metrdən 3906 metrə qədər çatır. Suayrıcı boyu əhəngdaşları(tabaşır), vulkanogen (neogen), vulkanogen-effuziv (paleogen) və s. süxurlar yayılmışdır. Yüksək dağlıq şəraitində nival, nival-buzlaq relyef əmələgətirici proseslər üstünlük təşkil edir. 3000 metrdən yuxarı olan sahələrdə əsas yeri qayalıqlar tutur. Burada təknəvari dərələrə, karlara, sirkələrə, moren çöküntülərinə tez-tez rast gəlinir. Həmin rayon yayı quraq olan soyuq iqlimə malikdir.

Dağ çimli-çəmən torpaqları geniş yayılmışdır. Burada yüksək dağlıq subalp və alp çəmənlikləri, çəmən bozqır və daşlı-qəçirli sahədə bitən qayalıq bitkiləri inkişaf etmişdir. Bu rayon daxilində Kükü və Qapıcıq yarımrayonları vardır [15].

Yuxarıda tədqiq etdiyimiz Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsi o cümlədən inzibati rayonlar Babək, Sədərək, Şərur, Şahbuz, Culfa, Ordubad rayonları üzrə bitkiçilik məhsullarının istehsalını və Naxçıvan MR ərazisinin landşaft tipoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisini aşağıdakı aqroekoloji rayonlara bölmək olar:

- 1.Naxçıvan aqroekoloji rayonu,
- 2.Ordubad aqroekoloji rayonu;
- 3.Qızılqaya-Yaycı aqroekoloji rayonu;
- 4.Şahbuz –Culfa aqroekoloji rayonu;
- 5.Kəngərli-Babək aqroekoloji rayonu;
- 6.Sədərək-Şərur aqroekoloji rayonu.

Göstərilən aqroekoloji rayonların hər biri torpaq-iqlim, relyef, sənaye məhsulları istehsalına və təbii iqtisadi amillərə görə fərqləndirilir. Məsələn, Ordubad və Culfa rayonları dağlıq, dağətəyi və qismən düzənlik yarımzonalardan, Şahbuz rayonu dağlıq və dağətəyi, Şərur və Kəngərli, Babək rayonları isə düzənlik və dağətəyi yarımzonalardan ibarətdir.

Buna görə də biz, göstərilən üç zona daxilindən sənaye sahələrini, torpaq iqlim şəraitini tamamlayan bu zonaların şərti olaraq birləşdirilməsi hesabına, ərazini 6 aqroekoloji zona əsasında bölünməsinə dahada məqsədə uyğun hesab edirik.

3.3.Naxçıvan Muxtar Respublikasının bazar iqtisadiyyatı şəraitində ərazi istehsal potensialından səmərəli istifadənin əsas istiqamətləri

Ərazi istehsal potensialının səmərəli istifadə edilməsi, iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır. İstehsal potensialının ölkə iqtisadiyyatında tarazlı inkişafının təmin edilməsi, əhalinin sosial tələbatının ödənilməsi, iqtisadi artım nöqtəyi-nəzərindən xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ərazi istehsal potensialından səmərəli istifadə regionlarda yeni iş yerlərinin açılması, əhalinin məskunlaşması üçün dövlətin iqtisadi siyasətinin aparıcı tərkib hissəsinin reallaşmasında böyük rola malikdir.

Regionun iqtisadi potensialı, həmin regionun bazar strukturundan və bazar iqtisadiyyatının tələbləri prinsipindən asılıdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasında əsasən, kənd təsərrüfatı (aqroiqtisadiyyat) mövcud olduğu üçün idxal və ixracın tənzimlənməsi, daxili bazarın qorunması tədbirləri ilə uzlaşmalıdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, idxal-ixrac tənzimlənməsi və yerli sahibkarlığın inkişafı arasında optimal meyar və göstəricilərin bərqərar olması, yerli tələbatın təmin edilməsi, istehsal olunmuş məhsulun ixracına yönəldilən, tədbirlərin seçilməsi və əsaslandırılması ilə mümkündür.

Yerli istehsalın stimullaşdırılması, istehsal olunan məhsula tələbatın olması ilə bağlıdır. Lakin tələbat özündə istehsalın təsiri altında formalaşır. Məhsulun çeşidi, keyfiyyəti və qiyməti əhalinin alıcılıq qabiliyyətinə nə qədər uyğun gələrsə, onda onun istehsalı tələbatə uyğun olaraq daha səmərəli olacaq. Çünki iqtisadi anlayış iki arqumenti, məhsulun keyfiyyəti və kəmiyyəti haqqında anlayışları xarakterizə edir. Yəni, iqtisadi anlayış kəmiyyət göstəricisini, ekoloji anlayış isə keyfiyyət göstəricisini xarakterizə edir. Ona görə də regionda əhalinin alıcılıq qabiliyyətini yüksəltmək, pul gəlirlərini və dövrüyyədə mübadilə üçün istifadə edilən, pulun miqdarını artırmaqla, əmtəə bazarına təsir etmək və istehsalda stimula yaratmaq olar.

Region iqtisadiyyatının mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün müəssisə və təsərrüfatlarının bazar tələbatlarına uyğunlaşması, uzun müddətli strateji məqsədə və dayanıqlı inkişaf meylinə malik olması üçün məqsədyönlü dövlət tədbirləri, bazarın, bazar iqtisadiyyatının obyektiv tələblərinin proqnozlaşdırılması ilə yanaşı müəssisələrin özünü əsaslandırılmış, ekoloji iqtisadi proqramları olmalıdır.

Məlumdur ki, yeni iqtisadi şəraitdə hər bir kəs sahibkarlıqla məşğul ola bilər. Lakin bazar iqtisadiyyatı şəraitində hüquqi və fiziki şəxs olaraq, hər bir kəsin fəaliyyəti inhisarçılıqdan uzaq olmalıdır. Bazara nüfus edə bilən antiinhisar tədbirləri, aşkarlıq və obyektivlik prinsiplərinə uyğun aparılmalıdır. Hər bir regionun iqtisadi və aqroekoloji ixtisaslaşma səviyyəsini inkişaf etdirmək, strateji planlaşdırma tədbiri kimi öz təsirini saxlamalıdır. Bununla bərabər regionun məşğulluq səviyyəsini yüksəltmək, region əhalisinin yoxsulluq problemini həll etmək, iqtisadiyyatın aparıcı sahələrini inkişaf etdirmək üçün kompleks regional proqramlar hazırlayaraq və həyata keçirmək lazımdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə sahə və ərazi inkişaf proqramları mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, ixracat yönümlü yerli tələbata uyğun sahələrin stimullaşdırılması və inkişaf etdirilməsi mexanizminə malik olmalıdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi və sosial inkişafının əsas məqsədi blokada şəraitində olan respublikanın yerli təbii ehtiyatlarından maksimum səmərəli istifadə etməklə, minimal maliyyə imkanları çərçivəsində əhalinin məskunlaşmasını və həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında ərazi istehsal potensialında, məhsuldar qüvvələrin düzgün yerləşdirilməsindən, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadənin və yeni texnologiyanın inkişafı qeyd etdiyimiz məqsədlərin həyata keçirilməsinin əsas amilləridir.

Regionun ərazi istehsal potensialından istifadə tədbirlərinin bir hissəsinə mərkəzləşdirilmiş şəkildə ölkə büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin daxili imkanların və xarici vəsaitlərin səmərəli istifadəsi yollarının təkmilləşdirilməsi təşkil edir.

Birinci əsas tədbir respublika büdcəsindən ayrılan vəsaitin səmərəli istifadəsi və onun Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi və sosial inkişafında rolunun artırılmasından ibarətdir. Məlim olduğu kimi, nəzəri baxımdan blokada şəraitində regional inkişaf meyillərinin tənzimlənməsi, dövlətin regional siyasətinin əsas məqsədidir [18].

Iqtisadi yanaşma baxımından, inteqral, sosial, iqtisadi, aqroekoloji, ekoloji və siyasi səmərə baxımından Naxçıvan Muxtar Respublikasının özünü maliyyələşdirmə prinsipi ilə iqtisadi-ekoloji tənzimlənməsi məqsədə uyğun deyil. Bu baxımdan regionun səmərəli təsərrüfat fəaliyyətində ölkənin ehtiyat fondlarının vəsaitləri başqa mənbələr hesabına, subsidiyaların qaytarılması, uzaq dövrə proqnozlaşdırılması nəzərdə tutulan vəsaitlərin istifadə edilməsi vacibdir.

Məlumdur ki, yerli müəssisələrin inkişafının respublika tədbirləri qlobal siyasətin regional mexanizmləri vasitələri ilə həyata keçirilir. İlk növbədə regionda sahibkarlığın inkişafı sahəsində, inzibati əngəllərin və əsassız tələblərin aradan qaldırılması, lisenziya şərtlərinin yüngülləşdirilməsi, torpaq ehtiyatlarından istifadədə differensial rentadadan imtina edilməsi, vergi və kredit dərəcələrinə differensial yanaşmanın tətbiq edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Sahibkarlığın inkişafında daxili bazarın qorunması məqsədi ilə strateji və marketing planlarında dövlətin rolu, sahibkarların vəzifələri, iqtisadi idarəetmə mexanizmlərinin nəzərə alınması vacibdir. Bəzi məhsul istehsalı və fəaliyyət sahələrinin gəlirliyini təmin etmək üçün datasıya formasında dövlət təminat sisteminin tətbiqinin səmərəliliyi araşdırmaqla, qərar qəbul edilə bilər. Belə ki, bu cür müəssisələr yerli resurslara əsaslanmaqla, əhalinin məşğulluğunda mühüm əhəmiyyət kəsb edir və iqtisadi inkişaf üçün perspektivli hesab olunur.

Məlum olduğu kimi bu yanaşmada təkcə kommertiya mənfəəti deyil, sosial meyarlarda nəzərə alınmalı və ümumi səmərəlilik qiymətləndirilməlidir. İnkişafın digər əsas istiqaməti regionun daxili imkanları hesabına həyata keçirilən tədbirlərlə təmin edilməlidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının əmək, təbii və maliyyə resurslarının iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi intensivliyi yüksəldilməlidir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının əsas resursları olan kənd təsərrüfatı, mineral sular, daş duz, dolomit, gümüş-molibden və tikinti materiallarından istifadənin yüksəldilməsi iqtisadiyyatın inkişafının perspektiv inkişaf meyilləridir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası ərazisində olduğu kimi Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində də kənd təsərrüfatında bazar tipli iqtisadi modelin əsası olan özəlləşdirmə başa çatmış, torpaqlar istehsal və icarə dövriyyəsinə cəlb olunmaqla əmtəə bazarında, kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbatın daxili mənbələr hesabına ödənilməsinə real şərait yaranmışdır. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı bazarının strukturu bitkiçilik, heyvandarlıq, quşçuluq, arıçılıq və balıqçılıq istiqamətləri üzrə ixtisaslaşmışdır [19].

Kənd təsərrüfatı məhsullarının təkcə daxili bazarda deyil, Türkiyə bazarlarına çıxarılması da mühüm iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının kənd təsərrüfatı istehsalında özəl sektorun rolu qənaət bəxş olsada, perspektivdə regionda emal sənayenin inkişafı daha geniş yer tutmalıdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının yerli müəssisələrinin ixtisaslaşma səviyyəsi və istehsal strukturu, yerli strukturlara əsaslanmaqla təkmilləşdirilməlidir. Ərazidə istehsal yerli bazara və ixracat yönümlü marketing strukturuna uyğun inkişaf etdirilməlidir.

Əhalinin tələbatı bazar iqtisadiyyatı tələbatında aparıcı həlqədir. Ancaq bu tələbatın ödənilməsində İran İslam Respublikası və Türkiyə Respublikasının istehsal etdiyi məhsullarının miqdarı və çeşidi yüksəkdir. Uyğun yerli kənd təsərrüfatı məhsulları keyfiyyətcə xarici məhsulların keyfiyyətindən üstün olsada, qiymət baxımından istehlakçıların tələbatına cavab vermir. Bu da yerli məhsulların bazarda sıxışdırılmasına səbəb olur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraiti azad rəqabətin mövcudluğu istehlakçıların hüquqlarının qorunması və azad rəqabət mühiti açıq bazar iqtisadiyyatı şəraitində, yerli sahibkarların bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında zərərli işləməsinə gətirib çıxarır. Ona görə də qeyd edilən, mənfi tendensiyləri aradan qaldırmaq, yerli istehsalı stimullaşdırmaq üçün daxili bazarı qorunması metodları ərazidə tətbiq olunmalıdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində bu iqtisadi göstəricilər yerli məhsula tələbatı və müvafiq olaraq istehsal edilən, məhsulun həcmi və dəyərini artırır. Ümumi daxili məhsulda xüsusi istehsalın həcmi hesabına gəlirlər artır və həmin gəlirlər vasitəsilə əhalinin alıcılıq qabiliyyətini yüksəltmək mümkündür.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi-istehsal potensialı (yeraltı və yerüstü təbii ehtiyatların, əmək ehtiyatları, istehsal alət vasitələri və s.) bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın səmərəli inkişaf etdirilməsi üçün resurs potensialı rolunu oynayır. Ərazi-istehsal potensialına əsaslanan sahələrin inkişafı üçün həm bazarın kifayət qədər tələbatı, həm də iqtisadiyyatın müəyyən qədər idarəetmə təcrübəsi böyükdür.

Bazar tələbatına istehsal həcmi planlaşdırılması, kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının yeni texnologiyası əsasında istehsalı və bazara çıxarılması

üçün müvafiq strukturların yaradılmasına ciddi ehtiyac duyulur. Əlbəttə istehsalın həcmnin artırılması, məhsulların regiondan kənarda yəni, xarici bazarlarda satışının reallaşdırılması səmərəli təşkil olunmalıdır. Məsələn, Naxçıvan duz mədənlərinin, mineral su ehtiyatlarının istehsal gücünün artırılması və aridsubtropik bitkiçiliyin sənaye üsulu ilə emalının artırılması, yeni bazarların tapılmasını və məhsulun bazara çıxarılması üçün müvafiq strukturların yaradılmasını tələb edir.

Regionun əsas perspektivli sahəsi sayılan mineral sular istehsalının artırılması üçün mineral su bazarının təşkili və idarə olunmasının təkmilləşdirməsinə ehtiyac vardır. Bunun üçün mineral suyun istehsalı, emalı və ixracını tənzimləyən tədbirlər proqramı hazırlanıb həyata keçirilməlidir.

Mineral suyun hazırlanma texnologiyası çeşidi və marketinqi dünya standartlarına uyğun olaraq, tam yenilənməlidir. Badamlı, Sirab, Vayxır və digər süfrə və müalicəvi əhəmiyyətli mineral su mənbələrindən səmərəli istifadə etmək üçün özəl sektorun maliyyə ehtiyatlarına eləcə də xarici sərmayələrə ehtiyac duyulur. Naxçıvan Muxtar Respublikasında mineral su ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək məqsədi ilə istehsal sahələrinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri aşağıdakılardır:

- müxtəlif investorların vəsaitlərinin bu sahənin yenidən qurulmasına cəlb edilməsi;
- regionu azad iqtisadi zona kimi qəbul etməklə, xarici sərmayədarları mineral sular istehsalının inkişafına cəlb edilməsi;
- dövlət sifarişçiləri vasitəsi ilə mineral sular istehsalı və satışına təminat verilməsi;
- kompleks marketinq tədbirləri vasitəsi ilə ixracatın artırılması üçün xarici bazarların əldə edilməsi;
- maddi-maraq prinsipini tətbiq etməklə, məhsul istehsalında kəmiyyət və keyfiyyət göstəricisinə nail olmaq.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii şəraiti və coğrafi mövqeyi bu ərazidən beynəlxalq turizmin inkişafı üçün və tranzit ərazi kimi istifadə etməyə imkan verir ki, bu da iqtisadiyyatın bir sıra sahələrinin sürətli inkişafına təkan verə bilər. Buna misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar, məsələn, nəqliyyat, mehmanxanalar kompleksi, kommunikasiya və s. Bu məqsədlə lazimi araşdırmalar aparmalı, regionu turizm imkanları tədqiq edilərək, investorların nəzərinə çatdırılmalıdır.

Turizmin inkişafı həm də Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət büdcəsi gəlirlərinin artırılmasına və dolayısı ilə əhalinin maddi rifahının yaxşılaşdırılmasına şərait yarada bilər. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi, coğrafi və iqtisadi quruluşu onun ərazi istehsal təşkili və iqtisadi idarəetmə obyektinə kimi istifadə edilməsinə şərait yaradır. Bu zaman əsas istiqamət azad iqtisadi zonaların, sərhədyanı ticarətin formalarının idarə edilməsi və müştərək müəssisələrin yaradılmasından ibarət olmalıdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının İran İslam Respublikası və Türkiyə Respublikası ilə həmsərhəd olması regionda ümumi bazar formalaşmasına şərait

yaradır. Araşdırmalar göstərir ki, Muxtar Respublikada istehsal və xidmət sahələrinin strukturu təkmilləşdirməklə qeyd edilən qonşu dövlətlərin tələbatına uyğun məhsul istehsal etmək mümkündür.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracat yönümlü marketinq strukturunun təkmilləşdirilməsi, yeni iş yerlərinin açılmasına və yerli təbii ehtiyatların istehsalə cəlb olunmasına şərait yarada bilər. Bildiyimiz kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında şəkər çuğunduru, meyvə, ot və süd məhsulları, mineral sular nəinki Türkiyəyə o cümlədən Avropa ölkələrinə ixrac etmək üçün istehsal oluna bilər. Bunun üçün bu ərazidə şəkər zavodları, ot məhsulları emal edən sexlər, pendir, meyvə konservası istehsalı müəssisələrinin yaradılması üçün xarici investorların güzəştli şərtlərlə əraziyə cəlb olunması vacibdir [18].

Naxçıvan Muxtar Respublikası əhalisinin məşğulluğunu yüksəltmək üçün xarici ölkələrin yoxsuluğun ləğvi ilə bağlı ayırdığı vəsaitlərin qısa müddətli gəlir gətirən sahələrə yönəldilməsi əsas tədbirlərdən biri olmalıdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının sahə iqtisadiyyatının idarə edilməsi, onun məhsuldar qüvvələrinin əmək ehtiyatlarının mülkiyyət növünə görə yerləşdirilməsindən, məhsul, iş və xidmət istehsalında həmin mülkiyyət formalarının rolundan asılı olmayaraq formalaşır, ixtisaslaşır və sistemləşmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında dövlət mülkiyyəti, bələdiyyə mülkiyyəti və xüsusi mülkiyyətə əsaslanan təsərrüfat formaları birgə inkişaf etdirilir. İqtisadi baxımdan qiymətləndirsək hər bir təsərrüfat forması iqtisadi sistemin bazisi olub, onun məhəlli, regional idarə edilməsi ilə uzlaşır. Ekoloji nöqteyi-nəzərdən isə aqrar və primitiv sənaye istehsal üsulu diqqəti cəlb edir.

İqtisadi-ekoloji, lokal idarəetmə sistemində minimum məsrəflərlə maksimum komersiya səmərəsinə yönəlməklə, bu idarəetmə son nəticədə regionun kompleks inkişafının ilkin şərti və amilləri olaraq təkmilləşdirilməlidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının kompleks sosial-iqtisadi inkişafının bazar iqtisadiyyatı modeli olan bütün təbii ehtiyatlarının maksimum qənaətlə və səmərəli istifadə edilməsi ilə əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsinə yönəltməklə yeni iqtisad nailiyyətlərə nail olmaq mümkündür.

3.4.Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi potensialı və xarici iqtisadi əlaqələri

Xarici iqtisadi əlaqələr regionun iqtisadi potensialının strukturu, onun resurs potensialı, intellektual səviyyəsi və ölkədə olan təminat səviyyəsi ilə müəyyənləşir və dərinləşir. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi əlaqələri sahə və funksional, əmtəə və xidmət strukturuna malikdir. Onun neft-qaz, kənd təsərrüfatı, balıq məhsulları, yeni texnologiyalar və həmçinin intellektual əmək ehtiyatları məhsulu olan əqli mülkiyyətin axını üçün imkanları mövcuddur.

Azərbaycan Respublikası bazarında müəyyən kəmiyyət dəyişmələri və struktur dəyişmələri məhz tənzimləmə siyasətinin reallaşma xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Daxili sahibkarlığa stimulyat yaratmaq, idxaldan fərqli olaraq, ixracata yönəldilmiş idxalata meyli etmək və investisiya axınına şərait yaratmaqla, xarici

kapitalın axınına şərait yaratmaq meyilləri xarici iqtisadi əlaqələrin Azərbaycan Respublikası modelinin əsas parametrlərindəndir.

Region səviyyəsinə gəldikdə isə şirkət səviyyələrində xarici əlaqələrin tənzimlənməsi üçün hüquqi bazanın ilkin şəraitinin yaradılmasına dair, tədbirlər keçirilməsinin meyarlarıdır.

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının inkişafının xarici iqtisadi əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi yolu ilə tənzimlənməsi onun səmərəli variantının hazırlanması respublikada struktur dəyişmələrinin baş verməsi ilə mümkündür.

Ölkədə idxalın azaldılması yolu ilə daxili istehsalın daha da genişlənməsi əlavə vəsaitlərin respublikaya gətirilməsinə səbəb olur. Regionda idxal və ixracın sosial-iqtisadi inkişaf amili və əsas mənbəyi olaraq, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi bir sıra problemlərin həllinə şərait yaradır:

1.İqtisadiyyatın dinamik inkişafına yerli tələbat və təklif arasında tarazlı siyasət aparmaq və resurs potensialını gücləndirmək;

2.İqtisadiyyatın inkişafında yerli təbii ehtiyatların istifadəsi onun kompleks iqtisadi dövrüyə cəlb edilməsi yolu ilə sosial problemləri həll etmək, məşğulluq və əhalinin rifahı üçün şərait yaratmaq;

3.Regionun kompleks inkişafında prioritet istiqamətlərin əsaslandırılması və istifadəsi üçün xarici investisiyaları cəlb etmək, Muxtar Respublikada fəaliyyət göstərən sahibkarların və təsərrüfat formalarının liberal, azad xarici ticarət əlaqələrini, səmərəli əməkdaşlıq formalarını əsaslandırmaq;

4.İntensiv və fəal xarici iqtisadi əlaqələrin optimallaşdırılması yolu ilə əlverişli variantlarla və uzlaşmış iqtisadi sistemi ilə dünya integrasiya sistemində maraqlar dairəsində aparıcı region statusunu saxlamaq və inkişaf etdirmək;

5.Əhalinin ərazidə maddi rifahi üçün lazım olan gəlir və istehlak səviyyəsinin artırılmasına şərait yaratmaq, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinə uyğun əmtəə və xidmət təklifi və sosial infrastruktura yaratmaq.

İdxal və ixracın tənzimlənməsi sosial-iqtisadi inkişafın əsas məqsədləri iqtisadi artım, istehsalçıların hüquqlarının qorunması, onların maddi rifahı, təhlükəsizliyin təminatı, orta ömür səviyyəsinin yüksəldilməsi, daxili bazarda istehsalçılar və istehlakçılar arasında tarazlı siyasəti tənzimləmək üçün mühiti formalaşdırır və reallaşdırır. İdxalın strukturu istehsal və əhali tələbatına uyğun olaraq maddi nemətlər və istehsal alət vasitələri ilə müəyyən olunur.

Elmi-texniki tərəqqinin artması sahələrinə uyğun texnologiyaların gətirilməsi, elmi proqramların reallaşması və sahibkarlığın inkişafı üçün idxal tənzimlənməsi sistemində prioritetlər tətbiq olunur, çünki yeni iş yerləri açılır, ixracat üçün maddi istehsal və marketinq strukturu təkmilləşir. Ona görə də idxalın məhdudlaşdırılması yerli sahibkarlara nə qədər ərzaq və bazar istehsalı üçün stimül yaradırsa, onun geniş xammal və avadanlıq ehtiyatlarını istehsal güclərini azaldar bilər. Bu da öz növbəsində ixracatın xüsusi çəkisini onun xaricə axan keyfiyyət xüsusiyyətlərini azaldır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycan Respublikası ilə iqtisadi və nəqliyyat əlaqələri iqtisadi cəhətdən səmərəli olmasada, onun İran İslam

Respublikası ərazisindən tranzit ölkə kimi istifadə edərək, yaxın və orta şərq ölkələri ilə iqtisadi əlaqəsini təşkil etmək çox sərfəlidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi qədim ipək yolu üzərində olduğundan Türkiyə, Misir, Çin, Ərəb ölkələri, İran, Əfqanıstan və Avropaya çıxışı üçün iqtisadi cəhətdən və coğrafi baxımından çox əlverişlidir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi potensialının əsas artım amili onun ərazisinin geosiyasi vəziyyətinin səmərəli istifadəsi yolu ilə Azərbaycanın şərq və Avropa ölkələri arasında tranzit ərazi kimi istifadəsini artırmaqdan ibarət olmalıdır.

Lakin Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ermənistan tərəfindən blokadası, yəni Bakı Naxçıvan yolunun bağlanması, bütün kommunikasiya xətlərinin Ermənistandan keçməsi səbəbindən əlaqələrin qırılması onun iqtisadi potensialının artması üçün əngəllər yaradır.

İndiki blokada modeli bəlkədə dünyada analoqu olmayan bir ərazinin iqtisadi inkişafının qarşısını alan işxalçılıq modelidir.

İran İslam Respublikası, Türkiyə Cümhuriyyəti ilə iqtisadi-əlaqələrin kommunikasiya, qaz, işıq və nəqliyyat dəhlizi kimi əməkdaşlıq imkanlarının yaradılması, böhrandan çıxış üçün və inkişaf etmək üçün yeganə inkişaf xəttidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələr potensialından istifadə etmək üçün, onun ərazisində ixracat yönümlü istehsal məhsulları, iqlim və təbii şəraitdən istifadə etməklə əraziyə investisiya axını, Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizində əlverişli coğrafi mövqedən istifadə etməklə, tranzit ölkə kimi bu imkanlardan istifadə edərək, inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsinin əsas istiqamətidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi vəziyyətini, o cümlədən qışın sərt və yayın kəskin isti olmasını, yanacaq və istilik resurslarına tələbatın ödənilməsində, Azərbaycan Respublikası, İran İslam Respublikası və Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında tranzit yolu ilə enerjinin, qazın və nəqliyyatın ötürülməsində ekvalent ötürmələr və dəyəri ödənilməklə, bazar münasibətlərinə uyğun əməkdaşlıq formaları genişləndirilir.

Iqtisadi və siyasi problemləri həll etmək üçün Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində hava limanları, avtoparklar, tranzit yük daşıma anbarları, xidmət sahələri üçün müxtəlif kommunikasiya obyektləri, otel təsərrüfatları, ictimai iaşə və digər xidmət sahələri kimi bank və sığorta şirkətləri yaratmaqla mümkün ola bilər [18].

Yerli sahibkarlığın inkişafı üçün bəzi məhsulların respublikaya gətirilməsinin qarşısı, inzibati yolla deyil, iqtisadi tənzimləmə mexanizmləri vasitəsi ilə alınır. Belə ki, regionda yerli məhsulun reallaşması üçün mövsümü xarakter daşıyan, məhsulların gətirilməsinə rüsumlar tətbiq oluna bilər.

İdxal və ixracatın ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi, daxili və xarici imkanları qiymətləndirir, istehlak funksiyasında məcmu tələb və təklif funksiyasının dəyişmə dinamikasını formalaşdırır (cədvəl 26). Ölkənin ərazisində baş verən daxili bazarın formalaşma mənbələrinin onların perspektivi üçün tənzimləmə tədbirlərini əsaslandırır.

**Xarici ticarət əlaqələrin dinamikası (%-lə, min.ABŞ dolları)
(Naxçıvan MR-nın DSK-nin məlumatına görə)**

Cədvəl 26.

Göstəricilər	Ticarət dövriyyəsi	O cümlədən idxal	İxrac	Saldo	Əvvəlki illərə nisbətən faizlə	O cümlədən idxal	İxrac
İllər							
2004	39073.5	33834.2	5239.0	-28594.9	105.7	103.2	125.7
2005	53535.6	50894.0	2641.6	-48252.4	137.0	150.4	50.4
2006	92023.7	90784.2	1239.5	-89544.7	171.9	178.4	46.9
2007	92118.4	69231.0	22887.4	-46344.6	100.1	76.3	1846.5
2008	103747.8	63437.7	40274.1	-23199.6	112.6	91.7	176.0
2009	220046.5	107759.3	112287.2	4527.9	212.1	169.8	278.8
2010	257933.3	46218.9	211714.4	165495.5	117.2	42.9	187.5
2011	400860.8	78248.5	322612.3	244363.8	155.4	169.3	152.4
2012	450914.6	77432.2	373482.4	296050.2	112.5	99.0	115.8
2013	511988.9	109573.3	402415.6	292842.3	113.5	141.5	107.7
2014	517427.2	108786.9	408640.3	299853.4	101.1	99.3	101.5
2015	512354.5	97933.9	414420.6	316486.7	99.0	90.0	101.4
2016	463244.8	44124.0	419120.8	374996.8	90.4	45.1	101.1
2017	459888.8	36568.8	423320.0	386751.2	99.3	82.9	101.0
2018	483431.6	59165.0	424266.6	365101.6	105.1	161.8	100.2

Cədvəl 26-da Naxçıvan Muxtar Respublikasının (2004 -2018 illər) xarici ticarət əlaqələrinin dinamikası aydın görünür. Xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi və inkişafı üçün hər bir regionda xüsusi iqtisadi tədbirlər hazırlanır. İxracat yönümlü sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı təbii ki, rəqabət mühitində və dövlətlərin qloballaşan şəraitdə inkişaf dinamikası eyni olmadığı üçün bu problem o qədər də asan həll olunan məsələ deyildir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının blokada şəraiti, iqtisadi mühitdə olan problemlər, istehsal və xidmətin strukturunda keyfiyyət dəyişmələri etmək üçün uzunmüddətli transformasiya yolu tələb edilir. Ona görə də Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii ehtiyatlarının emalı və xammal istehsalın ixracatı daha məqsədyönlü əhəmiyyət daşıyır [32].

Daşduz istehsalı, mineral sular, meyvə qurusu və meyvə, şəkər çuğunduru, mal qaranın diri çəkisi və əti, təbii otlaq, daş və gəc məhsulları ixracat yönümlü məhsullar olmaqla, istehlak dəyərində görə Azərbaycan Respublikası regionlarında və digər ölkələrdə o cümlədən İran İslam Respublikası və Türkiyə Respublikasında alıcılıq qabiliyyətinə malik olan məhsullardır. Hər bir məhsul üçün balans tərtib etməklə, onun istehsalı üçün lazım olan investisiyanı , yeni texnologiyanı və digər

istehsal güclərini hesablamaqla, inkişaf proqramları tərtib edib, istehsal-istehlak həcmi onun ixracatını tənzimləmək üçün, layihə gücləri tapmaq mümkündür.

Təbii ki, bu istehsal sahələrində mülkiyyətin ayrı-ayrı təsərrüfat formaları, həmçinin hazır məhsula tələbatın həcmi və ərazi strukturu planlaşdırılır.

Xarici iqtisadi əlaqələrin əsas formaları, onların inkişafı, istehsalın strukturu, əhalinin tələbatı, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi, səmərəliliyi həmçinin perspektiv investisiya xərclərinin artımı onun intensiv istifadə şərtlərindən asılıdır.

İtxalın tənzimlənməsi regionda zəruri amillər baxımından meydana çıxır:

1. Əhalinin alıcılıq qabiliyyətini ödəmək üçün yerli istehsal və istehlak tələbatını, istehsal həcmi və istehlak normalarını tənzimləmək;

2. Bazarın tələbatına uyğun istehsalda stimulyat yaratmaq və sahibkarlığın inkişafını tənzimləmək.

Daxili sahibkarlığın istehsal həcmi artırmaq üçün hər iki amil bir-birinə təkan verərək, hər bir variantda istehsalçıların mənafeyi ilə istehlakçıların maraqları arasında optimal vəziyyət yarandığı təqdirdə ümumi səmərəli effekt alınır.

Xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafının nəzəri-metodoloji əsaslarına əsaslanaraq, müasir dövrdə təsərrüfat sistemində proseslərin, son illərdə inkişaf edərək, dünyada qabaqcıl yer tutmuş ixracatlar sırasına çıxmış ölkələrin təcrübəsini və yerli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla, bu nəticəyə gəlmək olar:

- ixracat potensialının inkişaf etdirilməsi və onun strukturunun son məhsul hesabına tədricən yaxşılaşdırılması;
- idxalı əvəz edən məhsul istehsalının artırılması və idxalın strukturunun optimallaşdırılması hesabına idxalın səmərələşdirilməsi;
- mövcud istehsal və infrastruktur sahələrinin texniki, texnoloji cəhətdən modernləşdirilməsi, yeni müərəqqi istehsal və struktur sahələrinin yaradılması məqsədi ilə yerli və xarici investisiyaların cəlb olunmasının stimullaşdırılması;
- beynəlxalq əmək bölgüsünün iqtisadi inteqrasiya əlaqələrinin yaratdığı imkanlardan maksimum şəkildə istifadə etməsi üçün səy göstərməsi;
- xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsinin yeni təsərrüfatçılıq şəraitinin tələblərinə cavab verən təşkilatı idarə sisteminin yaradılması;
- xarici ticarət əlaqələri ilə məşğul olan yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması;
- nəticədə, istehsal olunan ekoloji təmiz məhsulun daxili və xarici bazarda realizasiyasının təmin edilməsi [20].

Bütün bunlar göstərir ki, müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin yaratdığı imkanlardan, mövcud iqtisadi potensialdan, ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə Naxçıvan Muxtar Respublikasının malik olduğu üstünlüklərdən səmərəli istifadə etməklə, elmi cəhətdən əsaslandırılmış, iqtisadi fəaliyyət sistemi hazırlanmalı və Muxtar Respublikada həyata keçirilməlidir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan Respublikasında bir qayda olaraq, ərazi istehsal potensialından səmərəli istifadə etmək məqsədi ilə, «Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi istehsal potensialı və onun ekoloji-iqtisadi qiymətləndirilməsi» tədqiqat içindən əldə olunan nəticələr:

-Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi istehsal komplekslərinin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alınmaqla, xalq təsərrüfatının intensiv inkişafı məqsədi ilə respublikanın təbii şəraiti, iqlim ehtiyatları, yeraltı və yerüstü təbii ehtiyatlardan qeyri-səmərəli istifadə olunması nəticəsində respublikanın təbii ehtiyat potensialının səmərəlilik effektinin nəzəri metodoloji əsasları pozulmuşdur;

- Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii şəraiti, iqlim ehtiyatları, meşə-torpaq ehtiyatlarının, kənd təsərrüfatı bitkilərinin çeşidinə görə məhsuldarlıq qabiliyyəti, su və hidroenerji ehtiyatları tərəfimizdən təhlil edilmişdir;

- Naxçıvan Muxtar Respublikasının torpaq ehtiyatlarının iqtisad-ekoloji xüsusiyyətləri təhlil edilmiş, ərazi istehsal potensialının əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş və istehsal proseslərinin nəzəri metodoloji əsasları tədqiq edilmişdir;

- Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi istehsal sahələrinin iqtisadi-ekoloji təhlili, yerli təbii ehtiyatlardan istifadənin inkişaf dinamikası, Muxtar Respublikanın təbii potensialının iqtisadi-ekoloji qiymətləndirilməsi, yeyinti, kənd təsərrüfatı emalı sənayesi, turizm və əmək ehtiyatlarının dinamikası, Naxçıvan Muxtar Respublikasının DSK-nin verdiyi məlumatlar əsasında tərəfimizdən təhlil edilərək Muxtar Respublikasının ərazi-istehsal potensialı müəyyənləşdirilmişdir;

-Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsi, o cümlədən inzibati rayonlar üzrə bitkiçilik məhsullarının istehsalını və Muxtar Respublika ərazisinin landşaft tipoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisi ilk dəfə olaraq tərəfimizdən 6 aqroekoloji rayona bölünmüşdür:

- 1.Naxçıvan aqroekoloji rayonu,
- 2.Ordubad aqroekoloji rayonu;
- 3.Qızılcaya-Yaycı aqroekoloji rayonu;
- 4.Şahbuz –Culfa aqroekoloji rayonu;
- 5.Kəngərli-Babək aqroekoloji rayonu;
- 6.Sədərək-Şərur aqroekoloji rayonu.

-Naxçıvan MR-nın torpaq və aqroiqlim şəraitinin müxtəlifliyi, burada kənd təsərrüfatının çox sahəli olmasına, eləcədə müxtəlif zonalar üzrə ixtisaslaşmasına şərait yaradır. Ərazinin 32,1%-ni təşkil edən Arazboyu düzənlik zonaya Babək və Şərur rayonların bir hissəsi, Ordubad , Culfa rayonlarının cənub-qərb hissələri daxildir. Bu ərazidə bitkilərin suvarma normasını təmin etməklə sənaye əhəmiyyətli arid subtropik bitkiçiliyin, üzümçülüyn, bağçılığın, bostan-tərəvəz bitkilərinin və taxılçılığın inkişafı üçün geniş imkanlar vardır.

Naxçıvan MR-nın iqlim, torpaq, yeraltı və yerüstü mineral ehtiyatlarının tədqiqi və onun iqtisad-ekoloji qiymətləndirilməsi əhalinin ümumi güzəranının yaxşılaşdırılmasına şərait yaradır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

(Azərbaycan-dilində)

1. Abdullayev R.B. Biocoğrafiya, Bakı, 2010
2. Abdullayeva Z.M. Ekologiya, Bakı, 2012
3. Azərbaycan Respublikasının müasir suvarma fondu və onun artırılması perspektivləri. Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Fondu. 1996
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinin müxtəlif illər üzrə məlumatı.
5. «Azərbaycanın iqlimi» Ə.A.Məbədzadə və Ə.M.Şıxlınskinin redaktəsi altında, Bakı. 1968
6. Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması: Bakı, 2001
7. Azərbaycanın Statistik göstəriciləri Bakı, 2002
8. Azərbaycan Respublikasının 2002-ci ildə aqrar islahatların gedişi haqqında. Bakı, 2002
9. Azərbaycan Dövlət Geologiya və Mineral Xammal Ehtiyatları Komitəsinin müxtəlif illərdəki materialları
10. Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər nazirliyinin Milli Geoloji Kəşfiyyat Xidməti idarəsinin müxtəlif illərdəki materialları
11. Azərbaycan ET Su Problemləri İnstitutunun 2001-ci il hesabatı.
12. Babayev S.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikasının fiziki coğrafiyası: Bakı, 1999
13. Babayev S., Babayev N. Ordubad rayonunun mineral xammal ehtiyatları və onlardan səmərəli istifadə etmək yolları. «Naxçıvan MR sosial-iqtisadi, mədəni inkişafının müasir problemləri» : Elmi konfrans materialları, Bakı-1998
14. Babayev N., Həsənov Ə., Əlixanbəyli L. Naxçıvan MR çaylarının çirklənmə mənbələri və onlara qarşı mübarizə, Naxçıvan MSSR-də ekoloji tarazlıq və onun mühafizəsinə həsr edilmiş elmi konfrans da məruzə. Naxçıvan, 1999
15. Babayev S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Elm-1999
16. Əliyev H., Zeynalov Ə. Naxçıvan MSSR-in torpaqları. Bakı, 1988
17. Əsgərov Ə.Q., Aslanov A.D., Nəsirov K.M. Naxçıvan MSSR-in mineral bulaqları. Bakı. 1986
18. Əlirzayev Ə. İqtisadi və sosial idarəetmə: bazar iqtisadiyyatı, metodoloji prinsiplər, qanunauyğunluqlar, Bakı, Elm, 1977, səh.208
19. Əlirzayev Ə., Əliyev M.A. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin normativ əsasları və metodologiyası. Bakı, 1996, səh.146
20. Əlirzayev Ə. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının konsepsiyası və proqramı. Bakı, OYU, 1999, səh 104
21. Həsənov Ə.M. Naxçıvan MR su ehtiyatları və onlardan səmərəli istifadə yolları. Naxçıvan MR-nin təbii ehtiyatları və onlardan istifadə yolları. Beynəlxalq simpoziumun materialları. Naxçıvan. 2001

22. Həsənov Ə.M. Naxçıvan MR-nin təbii sərvətləri və ondan istifadə yolları. Bakı, 2001
23. Həsənov R.Ş. Ətraf mühitin iqtisadiyyatı, Bakı, 2018
24. Xəlilov Ş.B. Su sərvəti, onun mühafizəsi və kənd təsərrüfatı əhəmiyyəti. «Kənd təsərrüfatı və təbiəti mühafizə» kitabında, Azərnəşr, 1980
25. Məmmədov Ş.N., Muxtarov H.H. Naxçıvan MSSR faydalı qazıntı yataqlarının səmərəli istismarının əsas prinsipləri. «Naxçıvan MSSR 50» kitabında. Bakı, 1975
26. Məmmədov Ş.N., Muxtarov Q.Q., Osipova V.A. Azərbaycanın Daş duz mədənlərinin səmərəli istismarı, Bakı, 1996
27. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Ekologiya və ətraf mühit, Bakı, Elm, 2004
28. Musayev A.M. Naxçıvan MR torpaqlarının iqtisadi və ekoloji aspektləri. Bakı Asiya Universitetinin konfrans materiallarında, Bakı. 1977
29. Məmmədov Z.S. Naxçıvanın təbii sərvətləri Bakı, «Azərnəşr», 1993, səh 42
30. Məmmədov Z. Naxçıvanın təbii sərvətləri. Bakı, 1993
31. Naxçıvan MSSR-50, Bakı, 1975
32. Naxçıvan MR Dövlər Statistika Komitəsinin bülleteni. Müxtəlif illər üzrə
33. Naxçıvan MR rəqəmlərdə. Bakı, 2000
34. Naxçıvan MR Dövlət Torpaq Komitəsinin bülleteni. Naxçıvan, 2003
35. Naxçıvan MR Dövlət Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Komitəsinin müxtəlif illərdəki materialları
36. Naxçıvan MR Dövlət Statistika Komitəsinin bülleteni. Naxçıvan-2003
37. Nağıyev Ə. Sosial iqtisadi inkişafın metodoloji aspektləri, Bakı, 2002, səh.272
38. Nadirov A. Azərbaycanda sənayenin səmərəli yerləşdirilməsinin iqtisadi problemləri, Bakı, Elm, 1976, səh.255
39. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 75. Yubiley statistik məcmuə. Naxçıvan, 1999. Səh.96
40. Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının qısa xülasəsi, 1995-1999-cu illər.
41. Nadirov A., Hüseynov C.K. Ərazi-istehsal kompleksinin inkişafı, Bakı, 1984
42. Rüstəmov V., Həsənov N., Tağıyev M., Xarici iqtisadi əlaqələrin optimal inkişafı baxımından məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsinin təkmilləşdirilməsi. «İqtisadiyyat və həyat» jurnalı, Bakı, 1996, №1-3
43. Sadıqov M. Naxçıvan MR-nin sosial-iqtisadi inkişafında xarici iqtisadi əlaqələrinin rolu, iqtisadiyyat və həyat. 2000, №10-12, səh.22-24
44. Sadıqov A., Xəlilov İ. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi, Bakı, 2004
45. Zamanov X. Azərbaycanın su anbarları və onların xalq təsərrüfat əhəmiyyəti. Bakı, 1960

(Rus-dilində)

46. Аскеров А., Асланов А., Насирова Ч. Минеральные источники Нахчыванской АССР, Баку, Азгос.издат, 1986, стр.123
47. Абалкин Л.И. Новый тип экономического мышления, Москва. 1987, стр.214
48. Анчишкин А.И. Наука-техника-экономика, Москва, Экономика, 1989, стр.383
49. Лукинова И.И., Онищенко А.Н., Пасхавер Б.И. Аграрный потенциал: исчисление и использование. Вопросы экономики, Москва, 1998, №1, стр.36
50. Шевченко Д.К. Проблемы эффективности использования экономического потенциала. Владивосток, Издт. Дальне-восточного Университета, 1994, стр.186

Vəlizadə Təbriz Rəfail oğlu

«Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi-istehsal potensialı və onun ekoloji-iqtisadi qiymətləndirilməsi » mövzusunə aid

XÜLASƏ

Magistr dissertasiyası 86 səhifədə çap edilmiş, giriş 3 fəsil, nəticə və təkliflərdən, həmçinin ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın yerinə yetirilməsi zamanı, bu istiqamətdə nəşr edilmiş zəngin ədəbiyyatlardan, “Hidrometeoroloji Stansiyalar Şəbəkəsinin, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin, Naxçıvan MR-nın Dövlət Statistika Komitəsinin, Naxçıvan MR-nın Dövlət Torpaq Komitəsinin, Naxçıvan MR-nın Dövlət Meliroasiya və Su Təsərrüfat Komitəsinin” müxtəlif illərdəki faktiki materiallarından istifadə olunmuşdur.

Faktiki materialların işlənməsi zamanı Vəlizadə Təbriz Rəfail oğlu müqayisəli – coğrafi, riyazi statistik , fiziki-kimyəvi, analitik və empirik və müqayisəli qiymətləndirmə (bonitirovka) metodlarından istifadə edərək, müsbət nəticələr əldə etmişdir. Dissertasiyanın sonunda nəticə və təkliflər, həmçinin istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı verilmişdir.

РЕЗЮМЕ

Магистерской диссертация Вализаде Тебриз Рафаил оглы на тему: «Территориально-производственный потенциал Нахчыванской Автономной Республики и его эколого-экономическая оценка».

Представленная магистерская диссертация объемом компьютерных 86 страниц состоит из введения, трех глав, заключения и предложений, а также из списка использованной литературы.

Автор диссертации при ее написании широко использовал богатейшую литературу, а также фактические материалы “Азербайджанского Государственного Комитета Статистики, Сети гидрометеорологических Станции Госкомстат Нахчыванской Автономной Республики, Государственный Земельный Комитет Нахчыванской Автономной Республики, Государственный Комитет по Мелиорации и Водному Хозяйству Нахчыванской Автономной Республики”.

Вализаде Т.Р. использовал общие средства сравнительный - географическая, математическая статистика, физико-химическая, аналитическая, используя эмпирические и сравнительные (оценки) методы добился положительных результатов.

В конце диссертации приведены результаты и предложения, а также список использованной литературы.

SUMMARY

Master's thesis Valizade Tabriz Rafail oglu on the topic: "The territorial and production potential of the Nakhchivan Autonomous Republic and its environmental and economic assessment."

The master's thesis with a computer volume of 86 pages consists of an introduction, three chapters, conclusion and sentences, as well as references.

When writing the dissertation, the author widely used the richest literature, as well as factual materials from the Azerbaijan State Statistics Committee, the Hydrometeorological Network Station, the State Statistics Committee of the Nakhchivan Autonomous Republic, the State Land Committee of the Nakhchivan Autonomous Republic, the State Committee on Melioration and Water Economy of the Nakhchivan Autonomous Republic.

Valizade T.R. used common means of comparative - geographical, mathematical statistics, physico-chemical, analytical, using empirical and comparative (assessment) methods achieved positive results.

At the end of the thesis are the results and suggestions, as well as a list of references.

**"Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi-istehsal potensialı və onun ekoloji-iqtisadi qiymətləndirilməsi" mövzusunda magistr dissertasiyasının
R E F E R A T I**

Inkişaf etməkdə olan region ölkələrində bir qayda olaraq, ərazi istehsal potensialından səmərəli istifadə etmək üçün dövlətin maliyyə, təbii iqtisadi potensialını tədqiq etməklə, regionların sosial-iqtisad inkişafını müəyyən edən, sosial ədalətin təmin edilməsinin ən mühüm amili hesab olunur.

Bu səbəbdən 2000-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq, inkişaf etmiş həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ərazi istehsal potensialından səmərəli istifadə edilməsi sahəsində zəngin təcrübə toplanmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində demokratik inkişaf yolu ilə irəliləməkdə olan Azərbaycan Respublikasında xüsusi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi istehsal potensialı ilə digər regionlar arasında onların imkanları ilə uyğun gəlməyən kəskin inkişaf fərqlərinin olmasıdır. Bu fərqlərin aradan qaldırılması üçün Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi istehsal potensialının iqtisadi-ekoloji qiymətləndirilməsi sahəsində hər tərəfli və geniş miqyaslı elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına ehtiyac vardır. Buna görə də Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi istehsal potensialının ekoloji-iqtisadi qiymətləndirilməsi, həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində 2010-cu ildən başlayan iqtisadi sabitləşmə, iqtisadi artımın başlanğıc mərhələsi olmaqla, bazar iqtisadi münasibətlərinə keçidin davam etməsini təmin edir. Milli iqtisadiyyatda xüsusi çəkiyə malik olan, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi istehsal potensialının ekoloji-iqtisadi qiymətləndirilməsi magistr dissertasiya işi blokada şəraitində olan regional amillərinin təsirlərini dərinlənən elmi-tədqiqat işlərinin aparılması ola bilər.

Seçilmiş mövzu üzrə «Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi-istehsal potensialı və onun ekoloji-iqtisadi qiymətləndirilməsi» tədqiqat işinin aparılması imkan verir ki, regionun mövcud təbii ehtiyat potensialından səmərəli istifadə etməklə, ərazi istehsal potensialının inkişafını şərtləndirən amillər öyrənilib, nəzərə alınsın.

Tədqiqatın məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii şəraiti və təbii ehtiyatları istehsal amillərinin əsasıdır;
- Naxçıvan MR-nın təbii şəraiti, iqlim ehtiyatları, torpaq və meşə ehtiyatlarının tədqiqi;
- Naxçıvan MR-nın ərazi istehsal potensialının əsas istiqamətləri;
- Naxçıvan MR-nın ərazi istehsal problemlərinin nəzəri metodoloji əsasları;
- Naxçıvan MR-nın su və hidroenerji ehtiyatları;
- Naxçıvan MR-nın mineral ehtiyatlarının regional iqtisadi səmərəliliyi;
- Naxçıvan MR-nın ərazi istehsal sahələrinin iqtisadi səmərəliliyinin ekoloji təhlili;
- Naxçıvan MR-nın yerli təbii ehtiyatlardan istifadənin inkişaf dinamikası;

- Naxçıvan MR-nın təbii-iqtisadi potensialının ekoloji qiymətləndirilməsi;
- Naxçıvan MR-nın yeyinti, kənd təsərrüfatı emalı sənayesi və turizm ehtiyatlarının iqtisadi potensialının ekoloji qiymətləndirilməsi;
- Naxçıvan MR-da əmək ehtiyatlarının dinamikası;
- Naxçıvan MR-nın ərazi istehsal potensialının səmərəli təşkili;
- Naxçıvan MR-nın kənd təsərrüfatının ərazi istehsal potensialının aqroekoloji qiymətləndirilməsi;
- Naxçıvan MR-sı inzibati ərazi bölgüsünün ekoloji dominantlığının iqtisadi qiymətləndirilməsi;
- Naxçıvan MR-nın bazar iqtisadiyyatı şəraitində ərazi istehsal potensialından səmərəli istifadənin əsas istiqamətləri;
- Naxçıvan MR-nın iqtisadi potensialı və xarici iqtisadi əlaqələri;

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənmə metodları. Disertasiya işinin yerinə yetirilməsində Azərbaycan Respublikasının müstəqillik dövründə dövlət səviyyəsində qəbul edilən proqramlar, islahat mexanizmləri, müvafiq qanunverici və hüquqi normativ aktlar, mövzu ilə əlaqəli olan iqtisadi-coğrafi ədəbiyyatlar və digər elmi nəşrlər, həmçinin Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin və Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistikası Komitəsinin iqtisadi göstəricilərindən, ayrı-ayrı müəssisələrin ilkin elmi materiallarından və elmi əsərlərdən istifadə edilmişdir.

Qarşıya qoyulan tapşırığın yerinə yetirilməsində aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir:

Müqayisəli-coğrafi metod – bu metodun köməkliyi ilə ərazinin relyefi, yeraltı və yerüstü təbii ehtiyatların yayılma arealı, torpaq və meşə ehtiyatının tədqiqi, bitkilərin istilik və rütubət ehtiyatını tədqiq edir.

Riyazi-statistik metod - iqlim dəyişmələrini, ətraf mühitin temperaturunu, rütubət çatışmamazlığı parametrlərini, hündürlükdən asılı olaraq torpaq ehtiyatlarını, bitki örtüyünün yayılmasını, iqlim tendensiyasını, həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının dağlıq ərazilərində təbii dağıdıcı hadisələrin yaratdığı ekoloji problemləri tədqiq edir.

Birbaşa hesablama metodu - əhalinin müalicə xərclərini, kənd təsərrüfatı bitkilərinin və heyvandarlığın məhsuldarlığına dəyən zərəri, əsas fondların xidmət müddətini və ətraf mühitdə antropogen çirklənmələri tədqiq edir.

Empirik üsul – Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində zərərvericilərin təsir amillərinin (müharibə amillərinin) qanunauyğunlaşdırılması prinsipinə əsaslanır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi – Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii şəraiti, iqlim ehtiyatları, meşə-torpaq ehtiyatlarının, kənd təsərrüfatı bitkilərinin çeşidinə görə məhsuldarlıq qabiliyyəti, su və hidroenerji ehtiyatları tərəfimizdən təhlil edilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının torpaq ehtiyatlarının iqtisad-ekoloji xüsusiyyətləri təhlil edilmiş, ərazi istehsal potensialının əsas istiqamətləri

müəyyənləşdirilmiş və istehsal proseslərinin nəzəri metodoloji əsasları tədqiq edilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi istehsal sahələrinin iqtisadi-ekoloji təhlili, yerli təbii ehtiyatlardan istifadənin inkişaf dinamikası, Muxtar Respublikanın təbii potensialının iqtisadi-ekoloji qiymətləndirilməsi, yeyinti, kənd təsərrüfatı emalı sənayesi, turizm və əmək ehtiyatlarının dinamikası, Naxçıvan Muxtar Respublikasının DSK-nin verdiyi məlumatlar əsasında tərəfimizdən təhlil edilərək Muxtar Respublikasının ərazi-istehsal potensialı müəyyənləşdirilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsi, o cümlədən inzibati rayonlar üzrə bitkiçilik məhsullarının istehsalını və Muxtar Respublika ərazisinin landşaft tipoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisi ilk dəfə olaraq tərəfimizdən 6 aqroekoloji rayona bölünmüşdür.

İşin strukturu. Tədqiqat işinin həcmi, Giriş, 3 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısı hissələrindən ibarətdir. Fəsillərin daxilində tədqiqat materialları məntiqi ardıcılıqla qruplaşdırılmışdır.

Magistr dissertasiya işinin birinci fəslində Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii şəraiti, iqlim ehtiyatları, ərazi istehsal potensialının əsas istiqmətləri, su və hidroenerji, torpaq və meşə ehtiyatları təhlil edilmişdir.

İkinci fəsildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının istehsal sahələrinin iqtisadi səmərəliyinin ekoloji təhlili, yerli təbii ehtiyatlardan istifadənin dinamikası, təbii iqtisadi potensial ekoloji qiymətləndirilmişdir.

Üçüncü fəsildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının kənd təsərrüfatının ərazi istehsal potensialının aqro-ekoloji istiqaməti qiymətləndirilmiş və bazar iqtisadiyyatı şəraitində ərazi istehsal potensialından səmərəliliyin əsas istiqamətləri göstərilmişdir.

Araşdırmalara əsasən aşağıdakı nəticələr alınmışdır:

- Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi istehsal komplekslərinin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alınmaqla, xalq təsərrüfatının intensiv inkişafı məqsədi ilə respublikanın təbii şəraiti, iqlim ehtiyatları, yeraltı və yerüstü təbii ehtiyatlardan qeyri-səmərəli istifadə olunması nəticəsində respublikanın təbii ehtiyat potensialının səmərəlilik effektinin nəzəri metodoloji əsasları pozulmuşdur;

- Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii şəraiti, iqlim ehtiyatları, meşə-torpaq ehtiyatlarının, kənd təsərrüfatı bitkilərinin çeşidinə görə məhsuldarlıq qabiliyyəti, su və hidroenerji ehtiyatları tərəfimizdən təhlil edilmişdir;

- Naxçıvan Muxtar Respublikasının torpaq ehtiyatlarının iqtisad-ekoloji xüsusiyyətləri təhlil edilmiş, ərazi istehsal potensialının əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş və istehsal proseslərinin nəzəri metodoloji əsasları tədqiq edilmişdir;

- Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi istehsal sahələrinin iqtisadi-ekoloji təhlili, yerli təbii ehtiyatlardan istifadənin inkişaf dinamikası, Muxtar Respublikanın təbii potensialının iqtisadi-ekoloji qiymətləndirilməsi, yeyinti, kənd təsərrüfatı emalı sənayesi, turizm və əmək ehtiyatlarının dinamikası, Naxçıvan Muxtar Respublikasının DSK-nin verdiyi məlumatlar əsasında tərəfimizdən təhlil edilərək Muxtar Respublikasının ərazi-istehsal potensialı müəyyənləşdirilmişdir;

-Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsi, o cümlədən inzibati rayonlar üzrə bitkiçilik məhsullarının istehsalını və Muxtar Respublika ərazisinin landşaft tipoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisi ilk dəfə olaraq tərəfimizdən 6 aqroekoloji rayona bölünmüşdür:

- 1.Naxçıvan aqroekoloji rayonu,
- 2.Ordubad aqroekoloji rayonu;
- 3.Qızılqaya-Yaycı aqroekoloji rayonu;
- 4.Şahbuz –Culfa aqroekoloji rayonu;
- 5.Kəngərli-Babək aqroekoloji rayonu;
- 6.Səderək-Şərur aqroekoloji rayonu.

-Naxçıvan MR-nın torpaq və aqroiqlim şəraitinin müxtəlifliyi, burada kənd təsərrüfatının çox sahəli olmasına, eləcədə müxtəlif zonalar üzrə ixtisaslaşmasına şərait yaradır. Ərazinin 32,1%-ni təşkil edən Arazboyu düzənlik zonaya Babək və Şərur rayonların bir hissəsi, Ordubad , Culfa rayonlarının cənub-qərb hissələri daxildir. Bu ərazidə bitkilərin suvarma normasını təmin etməklə sənaye əhəmiyyətli arid subtropik bitkiçiliyin, üzümçülüyn, bağçılığın, bostan-tərəvəz bitkilərinin və taxılçılığın inkişafı üçün geniş imkanlar vardır.

Naxçıvan MR-nın iqlim,torpaq, yeraltı və yerüstü mineral ehtiyatlarının tədqiqi və onun iqtisad-ekoloji qiymətləndirilməsi əhalinin ümumi güzəranının yaxşılaşdırılmasına şərait yaradır.